આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રથમ સંસ્કરણ વખતે ભાઇશ્રી બ્ર. ચંદુલાલ ખીમચંદભાઇએ કરી આપેલ, તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

આ બીજી આવૃતિનું મુદ્રણ શ્રી રાધેશ્યામ પ્રિ. પ્રેસના માલિક શ્રી રજનીકાન્ત પટેલે કરી આપવા બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

અંતમાં. આ અધ્યાત્મ ગ્રંથ ના સ્વાધ્યાયથી મુમુક્ષુ જીવો નિજ-હીત સાધે તેવી ભાવના છે.

લી.

બીજા શ્રાવણ વદ-૭
સોનગઢ

શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ.

ભૂમિકા

[૧] આ ગ્રંથનું નામ શ્રી 'ચિદ્વિલાસ' છે. તેના કર્તા પં. દીપચંદજી શાહ કાશલીવાલ છે. આ ગ્રંથ મૂળ હિન્દી [illegible] ભાષામાં છે. તેમાં આપવામાં આવેલા વિષયો મુમુક્ષુઓ [illegible] સમજી શકે તેથી ગુજરાતી ભાષામાં તેનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ [illegible] આવે છે.

[૨] વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થપણે [illegible] ધર્મ લેશમાત્ર થઈ શકે નહિ, અને [illegible] આત્મ-પદાર્થનું જ્ઞાન કરવાની જરૂરિયાત [illegible] દેવ અનેક પરમાગમોમાંથી સમજાવવામાં આવ્યું [illegible] આવે છે.

(૩) "પર્યાયનું કારણ પર્યાય જ છે, ગુણ વિના જ (અર્થાત્ ગુણની અપેક્ષા વગર જ) પર્યાયની સત્તા પર્યાયનું કારણ છે. પર્યાયનું સૂક્ષ્મત્વ પર્યાયનું કારણ છે. પર્યાયનું વીર્ય પર્યાયનુ કારણ છે. પર્યાયનું પ્રદેશત્વ પર્યાયનું કારણ છે." (પૃ. ૯૫)

[૯] કારણ-કાર્ય સંબંધે ઘણા જીવોની એક મહાન ભૂલ એ થાય છે કે, દ્રવ્યમાં ઉપાદાનશક્તિ તો છે પણ જો નિમિત્ત આવે તો ઉપાદાનમા કાર્ય થાય અને ન આવે તો ન થાય-એમ તેઓ માને છે. આ પણ અનાદિથી ચાલી આવતી બે દ્રવ્યોના એકપણાની માન્યતા છે. આ માન્યતા અયથાર્થ છે એમ બતાવવા માટે ઉપાદાનના ક્ષણિક ઉપાદાન અને શાશ્વત ઉપાદાન એમ બે પ્રકાર કહ્યા છે. (જુઓ પૃ. ૪૬) માટે એ બંને પ્રકારના ઉપાદાન માની, દરેક દ્રવ્યના પર્યાય સમય સમયે તે તે સમયના 'ક્ષણિક ઉપાદાન' ના કારણે થાય છે-એમ સમજવું. અને નિમિત્ત તો માત્ર ઔપચારિક કારણ હોવાથી તેને આ ગ્રંથમાં કારણ તરીકે લેવામાં આવ્યું નથી.

વ્યવહાર તથા નિશ્ચય

[૧૦] આ વિષયોનું ઘણું સુંદર સ્વરૂપ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યું છે (જુઓ. પૃ. ૪૬ થી ૫૯). મુમુક્ષુઓએ એ બંને નયોનું સ્વરૂપ જાણવું જ જોઈએ, કેમ કે બે નયોના વિષયનુ જ્ઞાન થયા સિવાય, બ ને નયો ઉપાદેય છે કે તેમાથી એક ઉપાદેય છે?-તે જાણી શકાય નહિ. નયપ્રમાણદ્વારા યુક્તિથી શિવ-સાધન થાય છે.

[૧૧] આ સંબંધે પણ જનતામાં, ત્યાગી તેમજ વિદ્વાનોમાં મોટા ભાગે એવી માન્યતા છે કે બંને નયોના વિષયો ઉપાદેય છે, અને વ્યવહાર કરતા કરતા નિશ્ચય પ્રગટે, માટે દેવદર્શન, પૂજા, પડિમા, વ્રત, મહાવ્રતરૂપ વ્યવહાર પ્રથમ અંગીકાર કરવો અને તેમ કરતાં

કરના નિશ્ચય (શુદ્ધ પર્યાય) પ્રગટશે.—તેઓની આ માન્યતા મિથ્યા છે એમ આ ગ્રંથના ૪૮ મા પાને નીચેના શબ્દોમાં કહ્યું છે—

“વ્યવહારથી પરપરિણતિરૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહ-ક્રોધ-માન માયા-લોભાદિ (છે. તે) અવલંબન હેય કરવું; અંગાની [illegible] ચૈતન્ય [illegible] સ્વરૂપવિષે અવલંબન કરવું—એવું [illegible] ઉપાદેય કરવું.”

[૧૨]—એ પ્રમાણે બન્ને નયોનું યથાર્થ જ્ઞાન—વ્યવહારને હેય અને નિશ્ચયને ઉપાદેય-ગ્રહણ કરવું તે બન્ને નયોનું [illegible] છે. [illegible] વ્યવહાર નયના આશ્રયે નિશ્ચય પ્રગટે એમ માનવું [illegible] [illegible] નાશ થાય છે

સમ્યક્ત્વની છ ભાવના

સમ્યગ્દર્શનનું નિશ્ચય સ્વરૂપ તો એક જ પ્રકારે છે, તો પણ તેના સ્વરૂપનું નિર્મળ જ્ઞાન થવા માટે વ્યવહારે આ ગ્રંથમાં સમ્યક્ત્વના ૬૭ ભેદો કહ્યા છે; તેમાં સમ્યક્ત્વની છ ભાવનાનું સ્વરૂપ ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય હોવાથી નીચે આપ્યું છે–

"૧. (મૂળ ભાવના)–સમ્યક્ત્વ સ્વરૂપઅનુભવ તે સકળ નિજ-ધર્મમૂળ–શિવમૂળ છે, જિનધર્મરૂપી કલ્પતરુનું મૂળ સમ્યક્ત્વ છે; એમ ભાવે.

૨. (દ્વાર ભાવના)–ધર્મનગરમાં પ્રવેશવા માટે સમ્યક્ત્વ દ્વાર છે.

૩. (પ્રતિષ્ઠા ભાવના)–વ્રત–તપની, સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા સમ્યક્ત્વથી છે.

૪. (નિધાનભાવના)–અનંત સુખ દેવાને નિધાન સમ્યક્ત્વ છે.

૫. (આધારભાવના)–નિજ ગુણનો આધાર સમ્યક્ત્વ છે.

૬. (ભાજનભાવના)–સર્વ ગુણોનું ભાજન (સમ્યક્ત્વ) છે.

(આ) છ ભાવનાઓ સ્વરૂપરસ પ્રગટ કરે છે.

સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે, તેમ ધર્મનું મૂળ સમ્યક્ત્વ છે. ધર્મનો અર્થ વીતરાગી ચારિત્ર છે. સમ્યગ્દર્શનરૂપ મૂળ વગરના વ્રત અને તપ તે બાળવ્રત અને બાળતપ છે બાળ જીવોએ બાળપણું (મિથ્યાત્વ) ટાળવા માટે વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થપણે સમજીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું જોઈએ. સમ્યગ્દર્શન તે 'દર્શનસામાયિક' છે; અને તે મૂળના આધારે પ્રગટતું વીતરાગી ચારિત્ર તે 'ચારિત્ર સામાયિક' છે. તથા સમ્યગ્દર્શન પોતે 'મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ' છે અને વીતરાગી ચારિત્ર તે 'અસંયમનું પ્રતિક્રમણ' છે. એ વીતરાગી ચારિત્ર સમ્યગ્દર્શનરૂપ

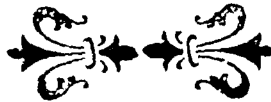
ગુણ વિના બીજું નથી. સમ્યગ્દર્શન-મૂળ ઉપર ઉગતું શુદ્ધોપયોગરૂપ જ્ઞાનમાંથી ચારિત્ર-વૃક્ષ (ધર્મ) છે અને તે શુદ્ધોપયોગરૂપ ચારિત્ર વૃક્ષનું ફળ કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધપદ છે. એ રીતે બધા ગુણોની શુદ્ધતાનું બીજરૂપ સમ્યક્ત્વ છે એમ ભાવના કરવી. આ સિવાય આ ગ્રંથમાં બીજા ઘણા ઉપયોગી વિષયો લીધા છે. તેની વિગત અનુક્રમણિકામાં આપી છે.

આ ગ્રંથના દરેક મુદ્દા ઝીણવટથી બારીકાઈપૂર્વક વાંચી તેનું ભક્તિથી અભ્યાસ કરવાની ગ્રાહકોને વિનંતિ કરી વિરમું છું.

વીરશાસન જયંતી
[illegible]
સોનગઢ સૌરાષ્ટ્ર.

રામજી માણેકચંદ દોશી
પ્રમુખ શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ

વિષયાનુક્રમણિકા

ચિદ્ વિલાસ

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય દેવને નમસ્કાર હો

શ્રી શાહ પં. દીપચંદજી કાશલીવાલ કૃત

ચિદ્ વિલાસ

ત્યાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે પ્રભો! (૧) 'गुणसमुदायो द्रव्यं[1] (અર્થાત્ ગુણોનો સમુદાય તે દ્રવ્ય છે)' એવું શ્રી જિનવચન છે, માટે એક સત્તામાત્રને (દ્રવ્યનું લક્ષણ કહેવામાં) અનંત ગુણની સિદ્ધિ થતી નથી. (૨) વળી 'ગુણ સમુદાય (તે દ્રવ્ય છે)' એમ કહેતાં 'गुणपर्ययवद् द्रव्यं[2] (અર્થાત્ ગુણ-પર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે)' એવી સિદ્ધિ થતી નથી અને (૩) 'द्रव्यत्वयोगाद् द्रव्यं (અર્થાત્ દ્રવ્યત્વના સંબંધથી દ્રવ્ય છે)' એવું પણ જો દ્રવ્યનું વિશેષણ (લક્ષણ) કરો તો અમે કહીએ છીએ કે દ્રવ્ય સ્વતઃસિદ્ધ છે[3] તેથી તે વિશેષણ જૂઠું ઠરે છે, કેમકે તેને આધીન દ્રવ્ય નથી. [-એ રીતે ઉપરના કોઈ લક્ષણો નિર્બાધ સિદ્ધ થતાં નથી-એવો શિષ્યનો પ્રશ્ન છે.]

તેનું સમાધાન કરીએ છીએ હે શિષ્ય! વસ્તુમાં મુખ્ય ગૌણ વિવક્ષાથી કથન કરવામાં આવે છે, ત્યાં (૧) જ્યારે 'સત્તા' ની મુખ્યતા કરીને કહીએ ત્યારે સત્તાને દ્રવ્યનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. કેમકે સત્તા 'છે' એવા લક્ષણવાળી છે, તેથી 'છે' એવા લક્ષણમાં 'ગુણોનો સમુદાય,' 'ગુણ-પર્યાય' અને 'દ્રવ્યત્વ' એ બધું આવી જાય છે. માટે સત્તાને દ્રવ્યનું લક્ષણ કહેવામાં કોઈ દોષ કે વિરોધ નથી (૨) 'ગુણસમુદાય' કહેતાં તેમાં અગુરુલઘુ આવ્યો. અગુરુલઘુ ગુણમાં ષટ્ગુણ વૃદ્ધિ-હાનિ (રૂપ) પર્યાય આવી ગયો. તેથી 'ગુણસમુદાય' માં પર્યાયની સિદ્ધિ થઈ; તેમ જ ગુણોમાં દ્રવ્યત્વ ગુણ પણ આવી ગયો. માટે

જુઓ પંચાધ્યાયી ગા. ૬૯.

૧ પંચાધ્યાયી ગા. ૭૦,

૨ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૫-૩૮, પ્રવચનસાર ગા. ૯૫, પંચાધ્યાયી ગા. ૭૨.

૩ [illegible] ગા. ૮.

અન્વયદ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્યને ગુણાદિ સ્વભાવરૂપ બતાવે છે; સત્તા-સાપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિકનય (દ્રવ્યને) સત્તારૂપ બતાવે છે; અનંત જ્ઞાનસાપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિકનય (દ્રવ્યને) જ્ઞાનસ્વરૂપ બતાવે છે, દર્શન સાપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિકનય (દ્રવ્યને) દર્શનરૂપ બતાવે છે; અનંતગુણ-સાપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિકનય (દ્રવ્યને) અનંતગુણરૂપ બતાવે છે-ઇત્યાદિ અનેક વિશેષણો દ્રવ્યના છે તે, દ્રવ્યમા નય-પ્રમાણ વડે સાધવા [ઉપર જે અભેદ, ભેદ, શુદ્ધ ઇત્યાદિ પ્રકારો કહ્યા તે બધા દ્રવ્યના વિશેષણો-લક્ષણો છે, અને તે બધાના વિશેષ્યરૂપ લક્ષ્યરૂપ દ્રવ્ય છે.]

અહીં કોઇ પ્રશ્ન કરે છે હે પ્રભો ! 'ગુણ-પર્યાયનો પુંજ દ્રવ્ય છે,'-એમ કહેતા તેમાં ગુણના લક્ષણ વડે તો ગુણને જાણ્યા ને પર્યાયના લક્ષણવડે પર્યાયને જાણ્યા દ્રવ્ય તો કોઇ વસ્તુ નથી. આમ કહેતાં તો, તે દ્રવ્ય, જેમ 'આકાશનું ફૂલ' કહેવા માત્ર જ છે તેમ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ પણ કહેવા માત્ર જ છે (-એમ ઠરશે), તેનું રૂપ તો ગુણ-પર્યાય છે, બીજું કાઇ નથી. માટે ગુણ-પર્યાય જ છે, દ્રવ્ય નહિ ?

તેનુ સમાધાન : જે સ્વભાવ છે તે સ્વભાવીથી ઉત્પન્ન છે, સ્વભાવી ન હોય તો સ્વભાવ ન હોય અગ્નિ ન ન હોય તો ઉષ્ણ સ્વભાવ ન હોય, સોનું ન હોય પીળાશ-ચીકાશ-વજન સ્વભાવ ન હોય, તેથી ગુણ-પર્યાય દ્રવ્યના આશ્રયે છે. આ સંબંધમા તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે 'द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः[1]' દ્રવ્યના આશ્રયે ગુણ છે, ગુણના આશ્રયે ગુણ નથી આ સંબંધમા દૃષ્ટાન્ત આપે છેઃ [2]જેમ એક ગોળી વીશ ઔષધિની બનેલી છે;

---

૧ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૫–૪૧.

૨ આત્માવલોકન પ. ૯૮.

વિશેષ સંજ્ઞા હોય છે સ્યાદ્વાદમાં વિરોધ નથી; અપેક્ષા સહિત નયથી વસ્તુની સિદ્ધિ છે. કહ્યું છે કેઃ—

मिथ्यासमूहो मिथ्या चेन्न मिथ्यैकांततास्ति न. ।
निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा वस्तु तेऽर्थकृत् ॥ १०८ ॥

(આચાર્ય શ્રી સમન્તભદ્ર કૃત દેવાગમ સ્તોત્ર.)

ઉપરના પદમાં શ્રી આચાર્યદેવ કહે છે કેઃ—જે નય પરસ્પર અપેક્ષા રહિત છે તે તો મિથ્યા છે અને જે નય પરસ્પર અપેક્ષા સહિત છે તે વસ્તુસ્વરૂપ છે ને પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે. જે મિથ્યાનયોના સમૂહ છે તે તો મિથ્યા છે વળી અમારા (સ્યાદ્‌વાદીના) મતમાં જે નયોના સમૂહ છે તે મિથ્યા નથી.

માટે આ (ઉપર પ્રમાણે) દ્રવ્યનું કથન સિદ્ધ થયું.

तच्चाणणो सणकाले समयं तुज्झेहि जुत्तिमग्गेण।
णो आराहणसमये पच्चक्खो अणुहवो जम्हा ॥ २६६ ॥

અર્થાત્ તત્ત્વના અવલોકનકાળે પદાર્થને યુક્તિમાર્ગથી જાણવો જોઈએ, પરંતુ આરાધન વખતે તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવાથી ત્યા યુક્તિની જરૂર નથી.

માટે નય (અને) પ્રમાણ (તે) યુક્તિ છે એમ જાણવું.

'ગુણસત્તા' મા અનંત ભેદ છે તે ગુણના અનંત ભેદ છે. એક સૂક્ષ્મગુણના અનંત પર્યાયો છે, જ્ઞાનસૂક્ષ્મ, દર્શનસૂક્ષ્મ એ જ રીતે બધા ગુણો સૂક્ષ્મ જાણવા, સૂક્ષ્મ (ગુણ) ના પર્યાયો છે.—સૂક્ષ્મગુણનો જ્ઞાનસૂક્ષ્મ પર્યાય જ્ઞાયકતારૂપ અનંતશક્તિમય નૃત્ય કરે છે, એક જ્ઞાન-નૃત્યમા અનંત ગુણનો ઘાટ જાણવામા આવ્યો છે તેથી (તે અનંત ગુણનો ઘાટ) જ્ઞાનમા છે, અનંત ગુણના ઘાટમાં એકેક ગુણ અનંતરૂપે થઈને પોતાના જ લક્ષણને ધારે છે, તે કળા છે; એકેક કળા ગુણરૂપ હોવાથી અનંતરૂપને ધારે છે, એકેક રૂપ જે રૂપે થયુ તેની અનંત સત્તા છે; એકેક સત્તા અનંત ભાવને ધરે છે. એકેક ભાવમા અનંત રસ છે; એકેક રસમા અનંત પ્રભાવ છે.*—આ પ્રકારે આવા ભેદો અનંત સુધી જાણવા.

એકેક ગુણ સાથે બીજા ગુણને લગાડવાથી અનંત સપ્તભંગી સાધી શકાય છે (અર્થાત્ એક ગુણમા બીજા ગુણની અપેક્ષા લઈને તેમા અનંત સપ્તભંગી ઊતરે છે). તેનું કથન—(અહીં સત્તા ગુણ સાથે જ્ઞાન ગુણની અપેક્ષા લઈને સપ્તભંગનું સ્વરૂપ વિચારે છે—)

---

*વિસ્તાર-વર્ણન માટે જુઓ, આજ ગ્રંથકર્તાકૃત અધ્યાત્મ પંચસંગ્રહની ટીકા: પૃ. ૧-૨.

આ પ્રમાણે ચૈતન્ય વડે સત્તાના સાત ભંગ જ્ઞાન સાથે સધાય છે. એજ પ્રમાણે ચૈતન્ય વડે સત્તાના સાત ભંગ દર્શન સાથે સાધવા, તથા એ જ પ્રમાણે વીર્ય સાથે. પ્રમેયત્વ સાથે, તેમજ અનંત ગુણો સાથે (સાધવા) ચેતનાની જેમ બધા ગુણો સાથે (સત્તાના સાત ભંગ) સાધીએ ત્યારે (સત્તામા) અનંત સાત ભંગ સધાય છે. વળી સત્તાની જગ્યાએ વસ્તુત્વ મૂકીને, તેની સાથે સત્તાની જેમ સાધીએ ત્યારે અનંત વાર સાત ભંગ થાય છે. એ જ રીતે વસ્તુત્વ સાથે. એવી જ રીતે એકેક ગુણ સાથે અનંતવાર જુદા જુદા સાધવા. એ રીતે અનંત ગુણ સિદ્ધ થાય છે.

સત્તાની જગ્યાએ (ચેતન) મૂકીએ ત્યારે એક ચેતનની વિવક્ષાથી (સાત ભંગ) સધાય છે, તે જ પ્રમાણે ચેતનાની માફક એકેક ગુણને વિવક્ષાવડે સાધીએ ત્યારે બધા ગુણો પર્યંત અનંતાનંત (સાત ભંગ) એક એક ગુણ સાથે સધાય છે.

એવી રીતે આ ચર્ચા સ્વરૂપની રુચિ પ્રગટે ત્યારે પામે અને કરે. નિજ ઘરનાં નિધાન નિજપારખી જ પરખે.

જ્ઞાન ગુણનું સ્વરૂપ

હવે જ્ઞાનગુણનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. જ્ઞાન જાણપણું એ રીતે નિર્વિકલ્પ છે, તે સ્વજ્ઞેયને જાણે છે, તે પરજ્ઞેયોને જાણવામાં. જ્ઞાન નિશ્ચયથી જાણે તો જ્ઞાન જડ થાય-તાદાત્મ્યવૃત્તિથી એક થઈ જાય; તેથી નિશ્ચયથી તો ન જાણે, ઉપચારથી જાણે તો સર્વજ્ઞતા કઈ રીતે [બને]? જો ઉપચારમાત્ર તો જૂઠો છે તો સર્વજ્ઞ[પણું] જૂઠું થાય, તે ન બને.

તેનું સમાધાન—જેમ અરીસામાં ઘડો-વસ્ત્ર વગેરે દેખાય છે, ત્યાં જે 'દેખવું' તે તો ઉપચાર દર્શન નથી, [તેમ જ્ઞાન] જ્ઞેયોને પ્રત્યક્ષ દેખે છે તે તો જૂઠું નથી, પરંતુ આટલું વિશેષ છે કે ઉપયોગ જ્ઞાનમાં સ્વ-પરપ્રકાશક શક્તિ છે. તે પોતાના સ્વરૂપ-પ્રકાશનમાં નિશ્ચળ વ્યાપ્ય-વ્યાપક વડે લીન થયેલો અખંડ પ્રકાશ છે; પરનું પ્રકાશન તો છે, પરંતુ વ્યાપકરૂપ એકતા નથી [અર્થાત્ પરને જાણતાં જ્ઞાન પર સાથે એકમેક થતું નથી], તેથી ઉપચાર સંજ્ઞા થઈ. વસ્તુશક્તિ ઉપચાર નથી[1] એ વાત વિશેષ લખીએ છીએ—

કોઈ એક મિથ્યાવાદી એમ માને છે કે જ્ઞેયોનું જાણપણું છે તે જ અશુદ્ધતા છે, જ્યારે તે મટશે ત્યારે અશુદ્ધતા મટશે[2]

---

૧ જુઓ, સમયસાર ગા. ૩૫૬ થી ૩૬૫ ઉપર જયસેનાચાર્યની ટીકામાં પૃ. ૪૯૬–૫૦૭

૨ જુઓ, સમયસાર કલશ–૨૫૨,

તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છેઃ—

[૧] જે જેટલી વસ્તુ છે તેટલી દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ [છે], જ્ઞાન પણ દ્રવ્ય-પર્યાય રૂપ છે, દ્રવ્યરૂપ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ, પર્યાય માત્ર સ્વજ્ઞેય-પરજ્ઞેયને જાણે છે. જ્ઞેયના પર્યાય વડે જ્ઞાનનું પર્યાયરૂપ થવા વડે જ્ઞાન જ્ઞેયોના અવલંબને છે. [જે જ્ઞેયોને જાણવારૂપ પરિણતિ છે તે જ્ઞાનનો પર્યાય છે, તેથી જ્ઞાનનો પર્યાય કહેતા જ્ઞાન જ્ઞેયના અવલંબને છે એમ કહેવામાં આવે છે.] અને વસ્તુમાત્ર [કહેતાં] પોતાના અવલંબને છે.

[૨] જ્ઞાનને પર્યાય માત્ર કહેતા અનેક છે, વસ્તુમાત્ર [કહેતા] એક છે.

[૩] જ્ઞાન પર્યાયમાત્ર [કહેતાં] નાસ્તિ છે, વસ્તુમાત્ર [કહેતા] અસ્તિ છે.

[૪] [જ્ઞાન] પર્યાયમાત્ર [કહેતા] અનિત્ય છે, વસ્તુમાત્ર [કહેતા] નિત્ય છે.

આ પ્રમાણે સમાધાન કરવું તે સ્યાદ્‌વાદ છે, અને એ જ પ્રમાણે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે.

જ્ઞાન વસ્તુ પોતાના અસ્તિત્વપણાથી ચાર ભેદવાળી છે. જ્ઞાનમાત્ર જીવ સ્વદ્રવ્યપણે અસ્તિ, સ્વક્ષેત્રપણે અસ્તિ, સ્વકાળપણે અસ્તિ અને સ્વભાવપણે અસ્તિ [છે], [તે] પરદ્રવ્યપણે નાસ્તિ, પરક્ષેત્રપણે નાસ્તિ, પર કાળપણે નાસ્તિ ને પરભાવ પણે નાસ્તિ [છે]. જ્ઞાનના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ જ્ઞેયમા નથી. જ્ઞેયનાં [દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ] જ્ઞાનમાં નથી. જ્ઞાનના પોતાના નિજ લક્ષણની અપેક્ષાવડે [અને] અન્ય ગુણ લક્ષણ નિરપેક્ષતા વડે જ્ઞાનની

જ્ઞાનનો] જો સર્વદેશ કહો તો તે સર્વદેશ સંભવતું નથી [કારણ કે] તે માત્ર દર્શનને જ જાણનારું ન રહ્યું પણ બધાને જાણનારું ઠર્યું. [૨] [અને જો તે જ્ઞાનને] એકદેશ અશક્યપતા છે, [એમ કહો તો] તે કેવળજ્ઞાનમા સંભવતી નથી.

તેનું સમાધાન—દર્શનમા સર્વદર્શિત્વ શક્તિ છે, [1]તેથી તેને જાણતા સર્વ જાણ્યું.—એક તો આ ન્યાય છે. [વળી] યુગપત્ સર્વ ગુણોને જાણતા તેમા દર્શનને પણ જાણ્યુ, યુગપત્ જાણવામા વિકલ્પ નથી એક જ નિરાવરણ જાણવાથી સર્વ ગુણો નિરાવરણ જાણ્યા. જેમ એક આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ, પ્રદેશ-પ્રદેશમા અનંત ગુણ [અને] ગુણ-ગુણમાં અસંખ્ય પ્રદેશ. તે એક પ્રદેશ નિરાવરણ થતાં સર્વ પ્રદેશો નિરાવરણ થયા, એકને જાણે તે સર્વને જાણે, સર્વને જાણે તે એકને જાણે,[2] એમ આગમમા કહ્યું છે, [તેથી] નિરાવરણ એક દર્શનને જાણવામા સર્વદેશ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે.

અહીં કોઇ પ્રશ્ન કરે છે કે—દર્શન નિરાકાર છે, તેને જાણવાથી જ્ઞાન પણ નિરાકાર થયું ?

તેનું સમાધાન—દર્શન ગુણ દેખવામાત્ર લક્ષણને ધારણ કરે છે, અને સર્વદર્શિત્વ શક્તિને ધારણ કરે છે એ દર્શનનુ વિશેષ છે; તેને (જ્ઞાન) જાણે છે (તેથી, દર્શનને જાણનારુ જ્ઞાન નિરાકાર નથી)—એક તો આ સમાધાન છે. બીજું વિશેષ એ છે કે જ્ઞાનની સર્વજ્ઞ શક્તિમાં સર્વને જાણતા દર્શન પણ આવ્યુ, બધા ગુણોનુ જાણપણું મુખ્ય થયું તેમા દર્શન પણ આવી ગયુ, પણ જ્ઞાન તે રૂપ (થયું)—એમ ન કહીએ (અર્થાત્ અનંત

૧. ગુજ૦ સમયસાર પ. ૫૦૮,

૨. પ્રવચનસાર ગા. ૮૮-૮૯.

પોતાના લક્ષણને ધારણ કરે છે તેથી પરિણામનુ મુખ તેનુ કહીએ (અને) જ્ઞાનનું મુખ યુગપત્ છે જ્ઞાનની અન્વય અને યુગપત્‌રૂપ શક્તિ છે. તેના પર્યાયની વ્યતિરેકરૂપ શક્તિ (છે. તે) વ્યાપક રૂપ થઈને અન્વયરૂપ થાય છે. અન્વય યુગપત્ છે એકેક સમયના પરિણામદ્વારમા આવે છે, તેને પરિણમેલું જ્ઞાન કહે છે, અથવા જ્ઞાનરૂપે જ્ઞાન પરિણમે છે ત્યારે વ્યતિરેક શક્તિરૂપ જ્ઞાન થાય છે. અન્વય-વ્યતિરેક પરસ્પર એક બીજારૂપ થાય છે (અર્થાત્ તે બંને અવિનાભાવીરૂપ છે.) તેથી (જ્ઞાનનું) પરમ લક્ષણ જે વેદકતા, તેમાં (તે બંને) છે. વેદકતા (જાણવાપણું) પરિણામથી (છે), પરિણામ, દ્રવ્યત્વ-ગુણના પ્રભાવથી દ્રવ્યગુણના આકારે થાય છે (અને) દ્રવ્ય-ગુણો પર્યાયના આકારે થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનના ઘણા ભેદો સધાય છે. (અહીં,) જ્ઞાનનું લક્ષણ જાણપણું છે તે નિશ્ચિત થયું. તેનો બીજો વિસ્તાર છે.

(પૂર્વે જ્ઞાન વિષે સાત ભેદ કહ્યા હતા તેમાથી નામ અને લક્ષણ એ બે ભેદનું વિવેચન અહીં પૂરું થયુ. હવે ત્રીજા ભેદનું વિવેચન કરે છે.)

હવે જ્ઞાનનુ ક્ષેત્ર કહીએ છીએ.

૩.–ક્ષેત્ર–(જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર) અસંખ્યાત પ્રદેશ ભેદ વિવક્ષામા કહીએ. અને અભેદમા જાણનમાત્ર વસ્તુનું સત્ત્વ (જેટલામાં છે તેટલું) ક્ષેત્ર છે.

૪. કાળ–જેટલી જ્ઞાનની મર્યાદા છે તેટલો જ્ઞાનનો કાળ છે. (સામાન્ય અપેક્ષાએ જ્ઞાનનો કાળ અનાદિઅનંત છે અને વિશેષ અપેક્ષાએ જ્ઞાનનો કાળ એક સમય છે.)

૫. સંખ્યા–જ્ઞાન માત્ર વસ્તુ સામાન્યતાથી એક છે (અને)

* જુઓ ગુજ૦ પ્રવચનસાર ગા. ૨૧૧ ટીકા. પૃ. ૧૯૨.

દર્શન કહીએ. આ કથનમાં. બન્ને સિદ્ધ થયા. નિરાકાર તો વિકલ્પરહિત સ્વરૂપમાત્રના ગ્રહણમાં સિદ્ધ થયું. સર્વદર્શી (ત્વ) સર્વ પદાર્થના ગ્રહણમા સિદ્ધ થયુ; તેથી આ કથન પ્રમાણ છે.

આ કથનમાં આ વિવક્ષા લેવી કે પોતાનું સ્વરૂપમાત્ર (તે) સ્વ લેવું, તે જ સામાન્ય થયું માટે એ લેવું, અને ગુણપર્યાયના ભેદરૂપ પર કહેતાં નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપથી બીજો ભેદ તે જ વિશેષ થયું આવું સામાન્ય-વિશેષ(પણું) સર્વ ભાવોમા (બધા પદાર્થોમા) છે. તદાત્મક (સામાન્ય વિશેષાત્મક) વસ્તુના નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ માત્રનું અવભાસન (તેને) દર્શન કહીએ.

(પૂર્વે જેમ જ્ઞાન વિષે સાત ભેદ કહ્યા હતા તેમ) દર્શન વિષે પણ સાત ભેદ છે. તે કહીએ છીએ —

(૧) (નામ-) દર્શન એવું નામ. દેખવાથી પડ્યું તેથી (દર્શન) તે નામ છે

(૨) (લક્ષણ-) દેખવામાત્ર લક્ષણ છે.

(૩) (ક્ષેત્ર-) અસંખ્યાત પ્રદેશમા ક્ષેત્ર છે.

(૪) (કાળ-) દર્શનની સ્થિતિની મર્યાદાને કાળ કહીએ.

(૫) (સંખ્યા-) વસ્તુરૂપે એક છે, શક્તિ (અને) પર્યાયે અનેક છે. તે સંખ્યા છે.

(૬) (સ્થાન સ્વરૂપ-) (દર્શન) વસ્તુ પોતાના સ્થાનમાં પોતાના સ્વરૂપને ધારીને રહે છે તે સ્થાનસ્વરૂપ છે

(૭) (ફળ-) આનંદ (તેનું) ફળ છે, (અથવા) વસ્તુ ભાવવડે આ દર્શનનો શુદ્ધ પ્રકાશ તે જ (તેનું) ફળ છે. વિવક્ષાઓ અનેક છે તે પ્રમાણ છે.

આ રીતે દર્શનનું સંક્ષેપમાત્ર કથન કહ્યું.

ઉત્તર-પરિણામનું કારણ છે. વસ્તુનો-દ્રવ્ય-ગુણનો-આસ્વાદ લઈને (પરિણામ) વસ્તુમા લીન થયા ત્યારે વસ્તુનુ સર્વસ્વ એનાથી પ્રગટ થયું, વ્યાપકપણાથી વસ્તુના સર્વસ્વની મૂળ સ્થિતિનો નિવાસ વસ્તુ થઈ. તે પણ પરિણામની લીનતામાં જણાય ગયું.

તેથી જ્ઞાન-દર્શનની શુદ્ધતા પરિણામની શુદ્ધતાથી છે. જેમકે અભવ્યના દર્શન-જ્ઞાન નિશ્ચયથી સિદ્ધસમાન છે. (પરંતુ) તેના પરિણામ કદી સુલટા થતા નથી તેથી તેના દર્શન-જ્ઞાન સદા અશુદ્ધ રહે છે; ભવ્યના પરિણામ શુદ્ધ થાય છે તેથી તેના દર્શન-જ્ઞાન પણ શુદ્ધ થાય છે. આ ન્યાયે પરિણામની નિજવૃત્તિ થતા સ્વભાવગુણરૂપ વસ્તુમા ઉપયોગની સ્થિરતા તે ચારિત્ર છે.

(પરિણામ) દ્રવ્યને દ્રવે છે. પરિણામમાં દ્રવત્વ શક્તિ છે તે (દ્રવ્ય-ગુણને) દ્રવે છે, દ્રવ્યમા દ્રવત્વ શક્તિ છે (તેથી) તે ગુણ—પર્યાયોને દ્રવે છે. અને ગુણમા દ્રવત્વ શક્તિ છે (તેથી) તે દ્રવ્ય—પર્યાયોને દ્રવે છે આ દ્રવત્વ શક્તિ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમા છે. પરિણામ ગુણમા દ્રવીને વ્યાપે ત્યારે ગુણદ્વારા પરિણતિ થઇ (અને) તે વખતે ગુણ પોતાના લક્ષણથી પ્રકાશરૂપ થયો. (પરિણામ દ્રવ્યમાં દ્રવીને વ્યાપે ત્યારે) દ્રવ્યરૂપ પરિણતિ થઇ (અને) તે વખતે દ્રવ્યનુ લક્ષણ પ્રગટ થયુ; માટે પરિણામ વિના દ્રવતા (-દ્રવવાપણુ) હોય નહિ, દ્રવ્યા વિના વ્યાપકતા હોય નહિ, તેથી વ્યાપકતા વિના દ્રવ્યનો પ્રવેશ ગુણ-પર્યાયમા થાય નહિ. તેથી (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની) અન્યોન્ય સિદ્ધિ થાય નહિ. માટે અન્યોન્ય સિદ્ધિનું નિમિત્ત પરિણામ સર્વસ્વ છે.

પરિણામવડે આત્મામા જ્ઞાન-દર્શનની સ્થિતિ થઇ તે ચારિત્ર છે. વેદકતા-વિશ્રામ. સ્વરૂપમાં થયો તે વિશ્રામરૂપ ચારિત્ર છે (તે ચારિત્ર) વસ્તુના-ગુણના સ્વરૂપને આચરણવડે પ્રકટ કરે છે,

તેથી આચરણરૂપ ચારિત્ર છે. ચારિત્ર સર્વસ્વ ગુણ-દ્રવ્યનું છે. સત્તાના અનંત ભેદ છે. અનંત ગુણના અનંત સત્ત્વ થયા. જ્ઞાનનું સત્ત્વ. દર્શનનું સત્ત્વ-એ પ્રમાણે (અનત ગુણોનુ) સત્ત્વ જાણો તે અનંત સત્ત્વનું આચરણવિશ્રામ, સ્થિરતાભાવ ચારિત્રે કર્યો.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે-જ્ઞાનનુ ચારિત્ર એકદેશ છે કે સર્વદેશ ? તેનું સમાધાન-જ્ઞાન એક ગુણ છે. પરંતુજ્ઞાનવિષે સમસ્ત ગુણોને જાણે (એવી) સર્વજ્ઞ જ્ઞાનશકિત જ્ઞાનમા છે. તેથી જ્ઞાનના આચરણથી સર્વનું આચરણ છે. જ્ઞાનને વેદ્યુ ત્યા બધા ગુણોને વેદ્યા. આ જ્ઞાન-વિશ્રામ થયો. જ્ઞાનની સ્થિરતા થઇ, (અને) સર્વ ગુણની સ્થિરતા જ્ઞાનની સ્થિરતામા આવી. તેથી સર્વચારિત્ર આવ્યું. એ જ પ્રમાણે દર્શનનુ ચારિત્ર તેમ જ સર્વ ગુણના ચારિત્રના ભેદ જાણો.

ગુણની સિદ્ધિ પર્યાયથી જ છે

જ્ઞાનનું લક્ષણ જાણપણું છે; જ્ઞાન જાણપણારૂપ પરિણમે છે. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે-જ્ઞાનની સિદ્ધિ જાણપણાથી છે કે પરિણમનથી છે? તેનુ સમાધાન-જાણપણા વિના તો જ્ઞાનનો અભાવ થાય. (અને) પરિણમન વિના જાણપણું હોય નહિ. જાણપણું ગુણ છે, પરિણમવું તે પર્યાય છે. પર્યાય વિના ગુણ હોય નહિ અને ગુણ વિના પર્યાય હોય નહિ, પર્યાયવડે ગુણ છે, અવિનાભાવી છે.

ત્યા ફરી પ્રશ્ન ઉપજે છે કે-પર્યાય ક્રમવર્તી છે અને ગુણ યુગપત્ છે, તો ક્રમવર્તીથી યુગપત્ ગુણની સિદ્ધિ કઇ રીતે થાય છે? તેનું સમાધાન-ગુણની સિદ્ધિ પર્યાયથી જ છે-તે કહીએ છીએ—અગુરુલઘુગુણની સિદ્ધિ પર્યાય વિના થતી નથી; એ જ પ્રમાણે સર્વ (ગુણોમાં) જાણો. અગુરુલઘુગુણનો વિકાર (પરિણમન) તે ષટ્ગુણી વૃદ્ધિ-હાનિ છે. જો ષટ્ગુણી વૃદ્ધિ-હાનિ ન હોય તો અગુરુલઘુ ન હોય! જો સૂક્ષ્મ ગુણનો પર્યાય ન હોય તો સૂક્ષ્મ (ગુણ) ન હોય. જ્ઞાનસૂક્ષ્મ, દર્શન-સૂક્ષ્મ તે સૂક્ષ્મ(ગુણ)ના પર્યાય છે. તેથી પર્યાય સાધક છે, ગુણ સિદ્ધિ (સાધ્ય) છે.

ષટ્ગુણી વૃદ્ધિ-હાનિનું સ્વરૂપ શું છે? એવો પ્રશ્ન થયો. તેનું સમાધાનઃ—સિદ્ધ ભગવાન છે તેમને વિષે ષટ્ગુણી વૃદ્ધિ-

હાનિનુ સ્વરૂપ કહીએ છીએ.—

૧ સિદ્ધ પરમેશ્વર પોતાની શુદ્ધ સત્તાસ્વરૂપે પરિણમે છે, એમ કહીએ ત્યારે તેમા અનંતગુણમાથી એક સત્તા ગુણ આવ્યો. (તેથી) અનત ગુણનો અનંતમો ભાગ થયો. તે પરિણમનની જે વૃદ્ધિ (ઉત્પાદ) તેને અનંતભાગવૃદ્ધિ કહીએ.

૨. ભગવાનમા અસખ્ય ગુણની વિવક્ષા લઈને એમ કહેવુ કે ભગવાન દ્રવ્યત્વ ગુણરૂપ પરિણમે છે. (ત્યારે) તેમા અસખ્યમાથી એક (ગુણ) આવ્યો. ત્યાઅસંખ્યાતમો ભાગ થયો. તે પરિણમનની વૃદ્ધિ તે અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ કહીએ.

૩ સિદ્ધ ભગવાનમા આઠ ગુણ છે, તેમા કહેવુ કે સિદ્ધ સમકિતરૂપે પરિણમે છે. ત્યા (આઠ ગુણમાથી એક ગુણ આવ્યો એટલે) સંખ્યાતમો ભાગ થયો, (તે પરિણમનની વૃદ્ધિ) તે સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ છે

૪. તે સિદ્ધ આઠ ગુણરૂપ પરિણમે છે. ત્યા આઠ ગુણ પરિણમનની વૃદ્ધિ થઈ તે સંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ કહીએ

૫ સિદ્ધ અસંખ્યાત ગુણરૂપ પરિણમે છે ત્યા અસંખ્યગુણ પરિણમનની વૃદ્ધિ થઈ તે અસંખ્યગુણવૃદ્ધિ કહીએ

છે, અગુરુલઘુગુણથી વસ્તુની સિદ્ધિ છે તેથી ગુણની સિદ્ધિ ગુણ-પર્યાયથી છે, દ્રવ્યની સિદ્ધિ દ્રવ્યપર્યાયથી છે, પર્યાયની સિદ્ધિ દ્રવ્ય-ગુણથી છે. દ્રવ્ય-પર્યાયની સિદ્ધિ દ્રવ્યથી છે (અને) ગુણપર્યાયની સિદ્ધિ ગુણથી છે. દ્રવ્યમાંથી જ પર્યાય ઊઠે છે. (જો) દ્રવ્ય ન હોય તો પરિણામ ઊઠે નહિ. દ્રવ્ય. વગર પરિણમે દ્રવ્યરૂપ કઈ રીતે હોય? માટે દ્રવ્યથી પર્યાયની સિદ્ધિ છે. જો જ્ઞાનગુણ ન હોય તો જાણપણારૂપ કઈ રીતે પરિણમે? ગુણદ્વારા પરિણતિ છે. જેમ દ્વાર ન હોય તો દ્વારમાં પ્રવેશ ક્યાંથી હોય? ગુણ ન હોય તો ગુણપરિણામ પણ ન હોય (જો) સૂક્ષ્મ ગુણ ન હોય તો સૂક્ષ્મ ગુણનો પર્યાય ક્યાંથી હોય? આ પ્રમાણે સર્વ ગુણ વિષે જાણો. ગુણપરિણતિ ગુણમય હોય છે.

* પરિણમનશક્તિ દ્રવ્યમાં છે *

કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે-ગુણદ્વારથી જે પરિણતિ ઉપજે તે ગુણની છે કે દ્રવ્યની છે? જો ગુણની હોય તો, ગુણ અનંત છે તેથી પરિણતિ પણ અનંત હોય. અને (જો તે પરિણતિ) દ્રવ્યની હોય તો ગુણપરિણતિ શા માટે કહો છો?

તેનું સમાધાન—જે પરિણમન શક્તિ દ્રવ્યની છે [illegible] ગુણોનો પુંજ છે. તે પોતાના ગુણરૂપ પોતે જ પરિણમે છે. તેથી ગુણમય પરિણમતા (તેને) ગુણપર્યાય કહીએ, તેથી દ્રવ્યની પરિણતિ ગુણની પરિણતિ—એમ તો કહીએ છીએ. પરંતુ [illegible] પરિણમન શક્તિ દ્રવ્યમાંથી ઊઠે છે ગુણમાંથી નહિ. [illegible] સૂત્રના (તત્ત્વાર્થ સૂત્રના) લીધી છે કે—द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः દ્રવ્યના આશ્રયે ગુણ છે, ગુણના આશ્રયે [illegible] गुणपर्ययवद् द्रव्यम् (—ગુણપર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે) [illegible] દ્રવ્ય [illegible]

દ્રવ્યની પરિણતિ શા માટે કહો છો?

તેનું સમાધાન.—દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છે. તે સૂક્ષ્મ ગુણને લીધે છે, દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી અનંત ગુણોનો પુંજ તે દ્રવ્ય છે. તેથી સર્વે ગુણો સૂક્ષ્મ થયા, પરંતુ એ (સૂક્ષ્મતારૂપ) પરિણમનશક્તિ દ્રવ્યથી છે. દ્રવ્ય ગુણલક્ષણરૂપે પરિણમે છે. તેથી ક્રમઅક્રમ સ્વભાવ દ્રવ્યનો કહ્યો છે. તેનું સમાધાન ફરીને કરીએ છીએ.

ક્રમના બે ભેદ કહ્યા છે–એક પ્રવાહક્રમ (અને) એક વિષ્કંભક્રમ. પ્રવાહક્રમ એને કહીએ–જેમ અનાદિથી કાળનો સમયપ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે તેમ દ્રવ્યમા સમયે સમયે પરિણામ ઊપજે છે–એવો પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે તેને પ્રવાહક્રમ કહીએ. તે (પ્રવાહક્રમ) દ્રવ્યના પરિણામ વિષે છે. આ બાબત સિદ્ધાંત પ્રવચનસારજી(ગા. ૯૯)મા કહ્યુ છે ત્યાથી જાણવુ. વિષ્કભક્રમ ગુણોનો છે, તે ગુણો પહોળાઈરૂપ(-વિસ્તારરૂપ) છે. પ્રદેશો પહોળાઈરૂપ છે તેને ક્રમથી ગણતાં અસંખ્ય થાય છે; પ્રદેશોનો આ ક્રમ ગુણમા છે તેથી (તેને) વિષ્કંભક્રમ કહીએ, અથવા ગુણક્રમથી કહીએ (તો) દર્શન, જ્ઞાન ઇત્યાદિ સર્વે વિસ્તારને ધરે છે તેથી (તેને) વિષ્કંભક્રમ કહીએ અહીં પ્રવાહક્રમ દ્રવ્યના પરિણામ વડે છે તેથી ગુણોમા [તે] નથી, માટે ગુણ [તે] પરિણતિનો પ્રવાહ નથી, ગુણથી [તો] વિસ્તારક્રમ જ કહ્યો છે.

દ્રવ્યની પરિણતિ છે તે સર્વે ગુણોમાં છે આત્મા જ્ઞાનમય પરિણમે છે જ્ઞાન જાણપણારૂપ પરિણમે છે એમ લક્ષ્ય-લક્ષણ ભેદથી તો એક પરિણામમા ભેદ છે, પરંતુ એવું તો નથી કે જ્ઞાનની પરિણતિ જુદી છે ને આત્માની [પરિણતિ] જુદી છે એમ માનવાથી [તે બંનેનું] સત્ત્વ જુદું ઠરે છે, સત્ત્વ જુદું થતા વસ્તુ અનેક [થઇને] જુદી જુદી અવસ્થા ધારણ કરીને

વર્તે. એમ થતા તો વિપર્યય થાય છે, વસ્તુનો અભાવ થાય છે.

ત્યાં પ્રશ્ન ઊપજે છે કે-(ગુણ અને દ્રવ્યની) જુદી પરિ-ણતિ માનવામાં શું દોષ છે? ગુણ (અને) આત્માની અભેદ પરિણતિ માનવાથી તો જ્ઞાન જાણપણારૂપ પરિણમે દર્શન દેખ-વારૂપ પરિણમે એમ કહેવું વૃથા થયું, અભેદમાં ભેદ ઊપજે નહિ. માટે સમાધાન કરો

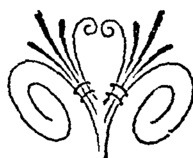
સમાધાન:—દ્રવ્યના પરિણામની વૃત્તિ ઊઠતાં દ્રવ્ય અનંત ગુણનો પુંજ છે તેથી ગુણથી પણ ઊઠી કહીએ. દ્રવ્ય અને ગુણનાં સત્ત્વ બે નથી, એક છે. (પરિણામ) દ્રવ્યમય પરિ-ણમતા ગુણ આવ્યા તેથી ગુણમય પરિણામ છે આ પ્રકારે એક વસ્તુના પરિણામ નિર્વિકલ્પ છે. જ્ઞાનરૂપ આત્મા પરિણમે તો પરિણામ જાણપણામાં આવ્યા તેથી જ્ઞાન જાણપણારૂપ પરિ-ણમે છે એવી વિવક્ષા છે તે જાણવી

વસ્તુના પરિણામને સર્વસ્વ કહ્યું છે તે કઈ રીતે?[1] પરિ-ણામવડે અન્વય સ્વભાવ પમાય છે; જો પરિણામ ન હોય તો અન્વયી દ્રવ્ય ન હોય. અનંત ગુણો પરિણમ્યા વગર દ્રવ્ય ન હોય તેથી વસ્તુના [illegible] સર્વસ્વ પરિણામ [illegible] છે ગુણ પરિણામથી ગુણના આસ્વાદનો લાભ થાય છે દ્રવ્ય પરિ-ણામથી દ્રવ્યના આસ્વાદનો લાભ થાય છે. કહેવામાં તો લક્ષ્ય-લક્ષણ ભેદ એવો બતાવ્યો છે. કેમ કે લક્ષણ વગર લક્ષ્ય [illegible] [illegible] પણ નહિ [illegible] રીતે તો છે પરંતુ [illegible] નિર્વિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાં [illegible] [illegible]

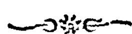
[1] [illegible]

[illegible]

ચંદ્રનો પ્રકાશ એક જ છે. સામાન્યતાથી નિર્વિકલ્પ છે; વિશેષતાથી શિષ્યને પ્રતિબોધ કરવામાં આવે ત્યારે જેમ જેમ શિષ્ય, ગુરુના પ્રતિબોધવાથી ગુણનું સ્વરૂપ જાણી જાણીને વિશેષ ભેદી થતો જાય તેમ તેમ તે શિષ્યને આનંદના તરંગ ઊઠે. તે સમયે વસ્તુનો નિર્વિકલ્પ આસ્વાદ કરે. આ કારણે ગુણ-ગુણીનો વિચાર યોગ્ય છે. ગુણના વિશેષને (પરિણામ) કહ્યા છે; આ પરિણામથી જ ઉત્પાદ-વ્યયવડે વસ્તુની સિદ્ધિ છે એમ કહીએ છીએ.

કારણ-કાર્યભાવ

પ્રથમ જ સર્વ સિદ્ધાંતનું મૂળ એ છે કે વસ્તુના કારણ-કાર્ય જાણવા. જેટલા સંસારથી પાર થયા છે તે સર્વ પરમાત્માના કારણ કાર્ય જાણી જાણીને થયા છે. ત્રણે કાળે જે પરમાત્માને ધ્યાવવાથી મુક્ત થયા તેના (-તે પરમાત્માના) કારણ-કાર્ય જો ન જાણ્યા તો તેણે શું જાણ્યું? (કાંઈ જાણ્યું નથી.) માટે કારણ-કાર્ય જાણવા જોઈએ

તે કારણ-કાર્ય કઈ રીતે ઉપજે છે તે ગાથાએ કહે છે—

पुव्वपरिणामजुत्तं कारणभावेण वट्टदे दव्वं
उत्तरपरिणामजुदं तं चिय कज्जं हवे णियमा ॥

તેનું સમાધાન.—સ્વરૂપલાભ લક્ષણવાળો ઉત્પાદ છે, સ્વભાવ પ્રચ્યવન લક્ષણવાળો વ્યય છે,[1] તેથી સ્વરૂપલાભમાં કાર્ય છે. –આ નિસંદેહ જાણો. (ઉત્પાદના કાર્યરૂપ સ્વરૂપલાભ) પરમાત્મામાં સમયે સમયે થાય છે. માટે હે સંતો! એવા કારણ–કાર્યને પરિણામ દ્વારા જાણો કારણ અને કાર્ય પરિણામથી જ થાય છે.

વસ્તુના ઉપાદાનના બે ભેદ કહ્યા છે, તે કહીએ છીએઃ—અષ્ટસહસ્રીમાં* કહ્યું છે કે–

त्यक्ताऽत्यक्तात्मरूपं यत् पूर्वापूर्वेण वर्तते।
कालत्रयेऽपि तद्द्रव्यमुपादानमिति स्मृतम्॥
यत्स्वरूपं त्यजत्येव यन्नात्यजति सर्वथा।
तन्नोपादानमर्थस्य क्षणिकं शाश्वतं यथा॥

અર્થઃ—દ્રવ્યનો ત્યક્ત સ્વભાવ તો પરિણામ (રૂપ)-વ્યતિરેક સ્વભાવ છે, અને અત્યક્ત સ્વભાવ ગુણરૂપ-અન્વયસ્વભાવ છે. તે ગુણ તો પૂર્વે હતા તે જ રહે છે, પરિણામ અપૂર્વ-અપૂર્વ થાય છે. આ દ્રવ્યનું ઉપાદાન છે તે પરિણામને તો તજે છે પણ ગુણને સર્વથા તજતું નથી; તેથી પરિણામ ક્ષણિક ઉપાદાન છે અને ગુણ શાશ્વત ઉપાદાન છે. વસ્તુ ઉપાદાનથી સિદ્ધ છે

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે ઉત્પાદાદિ જીવાદિકથી ભેદસ્વરૂપે સધાય છે કે અભેદરૂપ સધાય છે? જો અભેદરૂપ સધાય છે તો ત્રિલક્ષણપણું ન હોય, જો ભેદરૂપ સધાય છે તો સત્તાભેદ થતાં સત્તા ઘણી થઈ, ત્યાં, વિપરીતતા થાય છે.

1. જુઓ ગુજ. પ્રવચનસાર, પૃ ૧૫૦.
* જુઓ શ્લોક ૫૮ ની ટીકા, પૃ. ૨૧૦

તેનું સમાધાન:—લક્ષણભેદ છે. સત્તાભેદ નથી, તેથી સત્તા અપેક્ષાએ અભેદ અને સંજ્ઞાદિ (અપેક્ષાએ) ભેદ જાણવો. વસ્તુની સિદ્ધિ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણેથી છે. અષ્ટસહસ્રીમાં કહ્યું છે કે -

पयोव्रतो न दध्यत्ति न पयोऽत्ति दधिव्रतः ।
अगोरसव्रतो नोभे तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकम् ॥ ६० ॥
घट मौलि-सुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयम् ।
शोक-प्रमोद-माध्यस्थ जनो याति सहेतुकम् ॥ ६१ ॥

[દેવાગમ-આપ્તમિમાંસા]

જેમ કોઈ પુરુષે દૂધનું વ્રત લીધું છે કે હું દૂધ જ પીશ. તે દહીંનું ભોજન કરતો નથી, અને જેને દહીંનું વ્રત છે તે દૂધનું ભોજન કરતો નથી. તથા જેને ગોરસનો નિયમ છે કે હું ગોરસ નહિ લઉં, તે ગોરસને ગ્રહણ કરતો નથી માટે તત્ત્વ છે તે ત્રણ થઈને છે. દૂધ છે તે ગોરસનો પર્યાય છે અને દહીં (પણ ગોરસનો) પર્યાય છે. એક પર્યાયમાત્રને ગ્રહણ કરવાથી ગોરસની સિદ્ધિ થતી નથી. ગોરસ સર્વ ([illegible]) (તેમાં) આવી જતું નથી તેમ એક ઉત્પાદમાં અથવા વ્યયમાં અથવા ધ્રુવમાં વસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી, (પણ) વસ્તુ ત્રણે વડે સિદ્ધ છે. જેમ કોઈ પંચરંગી ચિત્ર છે (તેમાંથી) એક જ રંગને ગ્રહવાથી ચિત્રનું ગ્રહણ થતું નથી. તેમ ઉત્પાદ વ્યય-ધ્રુવ એ ત્રયાત્મક વસ્તુ છે (ઉત્પાદાદિ [illegible]) એક જ વડે તેનું ગ્રહણ થતું નથી

અહીં કોઇ પ્રશ્ન કરે છે કે-પર્યાય વગર દ્રવ્ય હોતું નથી, દ્રવ્યની સિદ્ધિ પર્યાયથી છે, પર્યાય વડે અસત્ ઉત્પાદ (છે) તેથી અસત્ ઉત્પાદ વડે સત્ ઉત્પાદ સિદ્ધ થયો! (તેમ જ) દ્રવ્યથી પર્યાય થાય છે તેથી સત્ ઉત્પાદથી અસત્‌ઉત્પાદ થયો! (-તો પછી) પર્યાય વડે અસત્‌ઉત્પાદ, દ્રવ્ય વડે સત્-ઉત્પાદ-એમ શામાટે કહો છો?

તેનું સમાધાનઃ—પર્યાય દ્રવ્યનું કારણ છે; દ્રવ્ય પર્યાયનુ કારણ છે-એ તો (એક બીજાને) કારણરૂપ છે. પરંતુ પર્યાયનું કાર્ય પર્યાયથી જ થાય છે. દ્રવ્યનુ કાર્ય દ્રવ્યથી જ થાય છે, તેથી પર્યાયથી અસતઉત્પાદ(રૂપ) કાર્ય થાય છે (અને) દ્રવ્યથી સતઉત્પાદ (રૂપ)-થાય છે. આ કારણકાર્ય (નો) ભેદ છે તે વિવેકી પામે છે. દ્રવ્ય-સમુદ્રમાંથી પર્યાય-તરંગ ઊઠે છે ત્યારે આનંદની કેલિમાં મગ્ન થઇને વર્તે છે. પરિણામપ્રવૃત્તિથી દ્રવ્ય-ગુણની પ્રવૃત્તિ છે અને વસ્તુની સ્થિરતા છે, વિશ્રામ છે, આચરણ છે, વેદકતા છે, સુખનો આસ્વાદ છે, ઉત્પાદ-વ્યય છે, ષટ્-ગુણી વૃદ્ધિ-હાનિ છે, પરિણામ જ વસ્તુના ગુણનો પ્રકાશ પ્રગટ કરે છે. ગુણ-ગુણીના વિલાસનો રસ નિર્વિકલ્પ દશામાં આવ્યો છે. એક વસ્તુ અનંત ગુણનો પુંજ છે, વસ્તુમા ગુણ આવ્યા; વસ્તુ પરિણામ વેદે ત્યારે અનંતગુણ પણ વેદે, તેથી ગુણી-ગુણ બને વેદે. સામાન્યમાં વિશેષ છે. વિશેષમા સામાન્ય છે. કહ્યું[1] છેકેઃ—

निर्विशेषं हि सामान्यं भवेत खरविषाणवत्।
सामान्यरहितत्वाच्च विशेषस्तद्वदेव हि ॥ १ ॥

અર્થ:—ખરેખર વિશેષ વગરનુ સામાન્ય ગધેડાના શિગડા સમાન છે. અને સામાન્ય વિનાનું હોવાથી વિશેષ પણ ગધેડાના શિંગડા સમાન જ છે

૧. જુઓ, આલાપપદ્ધતિ [illegible]. ૧૦૨.

સામાન્ય-વિશેષનું સ્વરૂપ

સામાન્ય-વિશેષનું સ્વરૂપ લખીએ છીએ—

'વસ્તુ' એમ (કહેવું તે) વસ્તુનું સામાન્ય (કથન) છે અને 'सामान्यविशेषात्मकं वस्तु' (અર્થાત્ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષસ્વરૂપ છે)–એમ કહેવું તે વસ્તુનું વિશેષ કથન છે અને તે સત્ એમ કહેવું તે સામાન્ય સત છે, અને (પરથી) નાસ્તિઅભાવ (રૂપ) સત એમ કહેવું તે વિશેષ સત છે. દેખવામાત્ર દર્શન–એ સામાન્ય દર્શન છે અને સ્વ-પર સકલ જ્ઞેયોને દેખે તે વિશેષ દર્શન છે. જાણવામાત્ર જ્ઞાન સામાન્ય (જ્ઞાન) છે. સ્વ-પર સકલ જ્ઞેયોને જાણે તે જ્ઞાનને વિશેષ કહીએ. આ પ્રમાણે સર્વે ગુણોના સામાન્ય-વિશેષ છે. સામાન્ય વિશેષ વડે વસ્તુ પ્રગટે છે તે કહીએ છીએ–(વસ્તુને) જો સામાન્ય જ માનીએ તો વિશેષ વિના વસ્તુના ગુણો [illegible] ભાસે નહિ. ગુણ વિના વસ્તુ ન જણાય, માટે સામાન્યને વિશેષ પ્રગટ કરે છે; સામાન્ય ન હોય તો વિશેષ કયાંથી હોય? વિશેષને સામાન્ય પ્રગટ કરે છે તેથી સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુ છે.

દ્રવ્ય નૈગમના બે ભેદ છે—

(૧) શુદ્ધ દ્રવ્ય નૈગમ, (૨) અશુદ્ધ દ્રવ્ય નૈગમ.

પર્યાય નૈગમના ત્રણ ભેદ છે—

(૧) અર્થપર્યાય નૈગમ. (૨) વ્યંજનપર્યાય નૈગમ, (૩) અર્થવ્યંજનપર્યાય નૈગમ.

અર્થપર્યાય નૈગમના ત્રણ ભેદ છે—

(૧) જ્ઞાન–અર્થપર્યાય નૈગમ, (૨) જ્ઞેય–અર્થપર્યાય નૈગમ, (૩) જ્ઞાનજ્ઞેય–અર્થપર્યાય નૈગમ.

વ્યંજનપર્યાય નૈગમના છ ભેદ છે:—

(૧) શબ્દવ્યંજનપર્યાયનૈગમ. (૨) સમભિરૂઢવ્યંજન પર્યાયનૈગમ. (૩) એવંભૂતવ્યંજનપર્યાયનૈગમ, (૪) શબ્દ સમભિરૂઢવ્યંજન-પર્યાયનૈગમ, (૫) શબ્દએવંભૂતવ્યંજનપર્યાયનૈગમ, (૬) સમભિ-રૂઢએવંભૂતવ્યંજનપર્યાયનૈગમ.

અર્થવ્યંજનપર્યાયનૈગમના ત્રણ પ્રકાર છે.

(૧) શબ્દ–અર્થવ્યંજનપર્યાયનૈગમ. (૨) સમભિરૂઢઅર્થ-વ્યંજનપર્યાયનૈગમ, (૩) એવંભૂતવ્યંજનપર્યાયનૈગમ

(એ પ્રમાણે પર્યાયનગમના ભેદો જાણવા)

(શુદ્ધ દ્રવ્ય નૈગમનય તેમજ અશુદ્ધ દ્રવ્યનૈગમનયના ચાર ચાર ભેદ છે-)

(૧) શુદ્ધદ્રવ્યઋજુસૂત્ર, (૨) શુદ્ધદ્રવ્યશબ્દ. (૩) શુદ્ધદ્રવ્ય-સમભિરૂઢ, (૪) શુદ્ધદ્રવ્યએવભૂત.

(૧) અશુદ્ધદ્રવ્યઋજુસૂત્ર, (૨) અશુદ્ધદ્રવ્યશબ્દ (૩) અશુદ્ધ-દ્રવ્યસમભિરૂઢ, (૪) અશુદ્ધદ્રવ્યએવંભૂત.

—એ પ્રમાણે દ્રવ્ય નૈગમના આઠ ભેદો છે.

[હવે દ્રવ્યાર્થિકનયના દશ ભેદોનું વર્ણન કરે છેઃ-ઃ]

(૧) પુદ્ગલોનો એક સ્કંધ છે, તેને દ્વિ-અણુકાદિથી નિરપેક્ષ એવા શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી કહેવામાં આવે તો તે સ્કંધમા જેટલા પરમાણુઓ છે તે સર્વે અવિભાગી પરમાણુની માફક શુદ્ધ છે.

(૨) તે સ્કંધમા રહેલ બધા પરમાણુઓમા જો ઉત્પાદ વ્યયની ગૌણતા લઈને સત્તાગ્રાહક (શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક) નય લઈએ તો (તે) સર્વે નિત્ય છે.

(૩) ભેદ કલ્પના નિરપેક્ષ (શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક) નય લઈએ તો (તે સ્કંધનો દરેક પરમાણુ) પોતાના ગુણપર્યાયથી અભેદ છે.

(૪) × સત્તા ગૌણ ઉત્પાદ-વ્યયગ્રાહકનયથી સર્વે પરમાણું અનિત્ય છે, તે અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક (નય) છે.

(૫) દ્વિ અણુકાદિથી સાપેક્ષ એવા અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી સ્કંધાદિ અશુદ્ધપુદ્ગલદ્રવ્ય કહીએ.

(૬) ભેદ કલ્પના [સાપેક્ષ] અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી ગુણનો ગુણીથી ભેદ કહેવાય છે.

(૭) સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટય ગ્રાહક [દ્રવ્યાર્થિક] નયથી [વસ્તુને] અસ્તિ કહીએ.

(૮) પરદ્રવ્યાદિ [ચતુષ્ટય] ગ્રાહક [દ્રવ્યાર્થિક] નયથી નાસ્તિ કહીએ

÷ જુઓ, આલાપપદ્ધતિ પૃ. ૫૫ થી ૯૦ અહીં પુદ્ગલમા ઉતાર્યા છે, આલાપપદ્ધતિમા જીવમા ઉતર્યા છે.

× ઉત્પાદવ્યયસાપેક્ષઅશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જોતા દ્રવ્ય એક સમયમા ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક છે, (આલાપપદ્ધતિપ્રમાણે)

(૯) અન્વય દ્રવ્યાર્થિકનયથી ગુણપર્યાયસ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે.

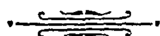
(૧૦) પરમભાવગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનયથી મૂર્તિક જડસ્વભાવી પુદ્‌ગલ છે.

એ પ્રમાણે સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુ ઉપર અનંત નયો લાગુ પડે છે.

[અહીં દ્રવ્યાર્થિકનયના દશ ભેદ કહ્યા છે. પર્યાયાર્થિકનયના છ ભેદ છે તે આગળ કહેશે.]

વ્યવહાર

પર્યાયાર્થિકનયના અનેક ભેદ તેમજ ગુણના ભેદ વડે વ્યવહારનય કહીએ.

x સામાન્યસંગ્રહ ભેદકવ્યવહારથી જીવ. અજીવ દ્રવ્ય કહીએ. વિશેષસંગ્રહ ભેદકવ્યવહારથી જીવ, સંસારી, મુક્તરૂપ કહીએ. [1]શુદ્ધ સદ્ભુતવ્યવહાર, જેમ કે શુદ્ધ ગુણ, શુદ્ધ ગુણી (એવા) ભેદ કરીએ. અશુદ્ધસદ્ભુતવ્યવહાર. જેમ કે મતિઆદિ ગુણ જીવના કહીએ. વ્યવહારના અનેક ભેદ છે.

વ્યવહારથી પરપરિણતિ રૂપ, રાગ-દ્વેષ-મોહ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભાદિ (છે, તે) અવલંબન હેય કરવુ, સંસારી જીવોએ એક ચૈતન્ય આત્મસ્વરૂપ વિષે અવલંબન કરવુ,-સર્વથા સ્વરૂપ ઉપાદેય કરવુ, અને વૈરાગ્યતા, સંવર એકદેશ ઉપાદેય કરવા. વ્યવહાર-હેય-ઉપાદેયનો આવો ઉપદેશ જાણવો.

પર્યાયભેદ કરવો તે વ્યવહાર છે. સ્વ (-પોતામા) સ્વભાવ, સ્વભાવી કહેવું તે શુદ્ધ વ્યવહાર છે.[2] અને સ્વભાવથી અન્યથા કહેવું તે અશુદ્ધ વ્યવહાર છે.

---

* આત્મ-અવલોકન પૃ ૨૧ થી ૨૫ સુધીમા આ વર્ણન છે.

x આલાપપદ્ધતિ પૃ ૬૮;

૧. આલાપપદ્ધતિ પૃ ૮૧;

૨. આલાપપદ્ધતિ પૃ. ૧૨૭

[આ જ ગ્રંથકર્તાકૃત આત્મ-અવલોકન ગ્રંથમાં વ્યવહારનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યાં પ્રથમ એક ગાથા લગીને વ્યવહારના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:—

"पर्यायभावना सर्वे सर्वे भेदकरणा च जोगरक्षणा हि ।
स्वभावतोऽन्यथा कथना तं व्यवहारं जिनभणितं ॥

(૧) પર્યાયના જેટલા ભાવ છે તે સર્વે વ્યવહાર નામ પામે છે.

(૨) જેટલા એકના અનેક ભેદ કરવામા આવે તે સર્વે વ્યવહાર નામ પામે છે.

(૩) બંધાણું અને છૂટયું-એવા જેટલા ભાવ છે તે સર્વે વ્યવહાર નામ પામે છે. અને

(૪) સ્વભાવથી અન્ય ભાવનું જે કથન છે તે સર્વ વ્યવહાર નામ પામે છે.-આવો વ્યવહાર જિનાગમ વિષે કહ્યો છે."

હવે અહીં વ્યવહારના પ્રકારોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે - અહી જે વિસ્તાર-વર્ણન કર્યું છે તે આત્મ અવલોકનમાં કહેલા ચાર પ્રકારના ક્રમ અનુસાર છે. [અને એ વર્ણન આત્મઅવલોકનમા પણ આક્ષરશઃ છે].

(૧)

આકાશ વિષે સર્વ દ્રવ્યોનું રહેવું. જીવ-પુદ્ગલને ગતિ-સ્થિતિમાં ધર્મ-અધર્મદ્રવ્યનો સહકાર હોવો. અથવા સર્વ દ્રવ્યોને પરિણામ પરિણમાવવામાં કાળની વર્તનાનો સહકાર હોવો, પુદ્ગલાદિની ગતિવડે કાળ દ્રવ્યના પરિણામ ઉપજાવવા, જ્ઞાન વિષે જ્ઞેય. જ્ઞેય વિષે જ્ઞાન. જ્ઞાન દર્શનની એક એક શક્તિ એક એક

સ્વ-પર જ્ઞેય ભેદ પ્રત્યે જ લગાવવી,-આવા ભાવો, તેમજ પરસ્પર સર્વ દ્રવ્યોનો મેળાપ થવો-એવા એવા પર્યાયના ભાવો [તે વ્યવહાર છે].

વળી, વિકાર ઊપજ્યો ને સ્વભાવ નાશ થયો, તેમ જ સ્વભાવ ઊપજ્યો ને વિકાર નાશ થયો;
જીવ ઊપજ્યો, જીવ મર્યો,
આ પુદ્ગલો સ્કંધરૂપ થયા અથવા કર્મરૂપ થયા (અથવા) અવિભાગી પુદ્ગલ થયા,
સંસાર પરિણતિ નાશ થઈ, સિદ્ધ પરિણતિ ઊપજી;
આવરણ-મોહ અંતરાય કર્મની રોક નાશ થઈ, અનંતજ્ઞાન-અનંતદર્શન-અનંતચારિત્ર અને અનંતવીર્ય ખૂલ્યા,
મિથ્યાત્વ ગયું. સમ્યક્ત્વ થયું,
અશુદ્ધતા ગઈ, શુદ્ધતા થઈ,
પુદ્ગલવડે જીવ બંધાયો, જીવનુ નિમિત્ત પામીને પુદ્ગલો કર્મરૂપ થયા, જીવે કર્મોનો નાશ કર્યો, આ વણસ્યું, આ ઊપજ્યું,-એવા પર્યાયના ઊપજતા-વણસતા ભાવને લીધે સર્વે, વ્યવહાર નામ પામે છે.

(૨)

વળી, એક આકાશના લોક અને અલોક (એવા) ભેદ કરીએ;
કાળની વર્તનાના અતીત, અનાગત અને વર્તમાન [એવા] ભેદ કરવા,
-એ પ્રમાણે બીજું [પણ સમજવું]
વળી, એક વસ્તુના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વડે ભેદ કરવા;

૧[એક સત્‌ના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય વડે ભેદ કરવા;
એક વસ્તુના કર્તા-કર્મ-ક્રિયા વડે ભેદ કરવા],
એક જીવ વસ્તુના બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા (એવા ભેદ કરવા),
*એક દ્રવ્ય સમૂહના અસંખ્યાત કે અનંત પ્રદેશો વડે ભેદ કરવા,
૧[એક દ્રવ્યના અનંત ગુણો વડે ભેદ કરવા,
એક ગુણના અનંત શક્તિ વડે ભેદ કરવા].
એક દ્રવ્યના, એક પર્યાયના અનંત પરિણામ વડે ભેદ કરવા,
એક દ્રવ્ય-એક વસ્તુ-ના અસ્તિ-વિધિ વડે અને અવિધિ-નાસ્તિ વડે (ભેદ) કરવા,
એક વસ્તુના દ્રવ્ય, સત્ત્વ, (×પદાર્થ, ગુણી,) પર્યાયી; અન્વર્યા, અર્થ, નિત્ય-એવા નામ ભેદ કરવા;
એક જીવના આત્મા, પરમાત્મા, જ્ઞાની, સમ્યક્ત્વી, ચારિત્રી, સુખી, વીર્યવાન, દર્શની, ચિદાનંદ, ચૈતન્ય, સિદ્ધ, ચિત, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, કેવળી, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, સુખી, મતિ-જ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની વડે (નામ) ભેદ કરવા, જ્ઞાન, બોધ, જ્ઞપ્તિ-એવા (જ્ઞાનના) નામભેદ કરવા,
સમ્યક્ત્વ, આસ્તિક્ય, શ્રદ્ધાન, નિયત, પ્રતીતિ, યત્ તત્ (જે છે તે), એતત્ (આ) (-એવા સમ્યક્ત્વના નામ-ભેદ કરવા),
ચારિત્ર, આચરણ, (સ્થિર), વિશ્રામ, સમાધિ, સંયમ, સમય, એકાંતમગ્ન, સ્થગિત, અનુગ્વન, પ્રવર્તન-(એવા ચારિત્રના-

---

૧. આ વાક્યો ચિદ્વિલાસમા નથી, આત્માવલોકનમા છે. પૃ ૨૩.
*. આ વાક્ય હિંદી ચિદ્વિલાસમા બે વાર છે.
× આત્માવલોકન. પૃ. ૨૩

નામભેદ કરવા).

સુખ, આનંદ, રસ-સ્વાદ, ભોગતૃપ્તિ. સંતોષ (-એવા સુખના નામભેદ કરવા), વીર્ય. બળ-શક્તિ. બળ. ઉપાદાન, તેજ, ઓજ (પ્રતાપ)-(એવા વીર્યના નામભેદ કરવા).

એક અશુદ્ધના વિકાર, વિભાવ, અશુદ્ધ, મળ, પરભાવ, સંસાર. આસ્રવ. રંજકભાવ. ક્ષણભંગ, ભ્રમ-(એવા નામ ભેદ કરવા).

-એ પ્રમાણે બીજા એક એકના નામ માત્રથી ભેદ કરવા.

એક જ્ઞાનના મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યય અને કેવળ-પર્યાય વડે ભેદ કરવા-એ રીતે અન્ય (ગુણોમા સમજવું), જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વિગેરે એકેક ગુણમા કોઇ જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટપણાથી પરિણતિ-ભેદ કરવા, એક વસ્તુના નિશ્ચય-વ્યવહાર પરિણતિથી ભેદ કરવા -(એ પ્રમાણે) તે સર્વે ભેદભાવ, વ્યવહારપરિણતિ (એવા) ભેદ કરવા. એવી એવી રીતે એકેકના ભેદ કરવા તે સર્વે ભેદ-ભાવ વ્યવહાર નામ પામે.

(૩)

ગુણ બંધાયા, ગુણ છૂટયા, દ્રવ્ય બંધાયું, દ્રવ્ય છૂટયું'-એવા સર્વે ભાવોને પણ વ્યવહાર કહીએ.

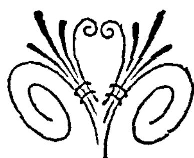
(૪)

વળી ચિરકાળના (વિ)ભાવના વશથી, સ્વભાવ છોડીને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને અન્યભાવ કહીએ. (જેમ કે-) જ્ઞાનીને અજ્ઞાની, સમ્યક્ત્વીને મિથ્યાત્વી, સ્વસમયીને પરસમયી, સુખીને દુઃખી; અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સુખ-વીર્યને અલ્પરૂપ કહીએ, જ્ઞાનને અજ્ઞાન, સમ્યક્ત્વને મિથ્યાત્વ, સ્થિરને ચપળ, સુખને દુઃખ, ઉપાદેયને હેય. અમૂર્તિકને મૂર્તિક, પરમ શુદ્ધને અશુદ્ધ, એક

પ્રદેશી પુદ્ગલને બહુ પ્રદેશી, પુદ્ગલને કર્મત્વ, એક ચેતનરૂપ જીવને માર્ગણા-ગુણસ્થાનાદિ જેટલી પરિણતિ વડે નિરૂપવો (તે વ્યવહાર છે), વળી, એક જીવને પુણ્ય-પાપ, આસ્રવ-સંવર (-નિર્જરા)-બંધ અને મોક્ષપરિણતિ વડે નિરુપવો (તે), અને જેટલું વચનપિંડવડે કથન છે તે સર્વ વ્યવહાર નામ પામે.

વળી એક સામાન્યથી-સમુચ્ચયથી વ્યવહારનો આટલો અર્થ જાણવો;-આટલો દ્રવ્ય વ્યવહાર જાણવો કે, જે ભાવ વસ્તુ સાથે અવ્યાપકરૂપ સંબંધવાળો હોય-વસ્તુ સાથે વ્યાપ્યવ્યાપક (રૂપ) એકમેક સંબંધવાળો ન હોય તે વ્યવહાર નામ પામે-આવું વ્યવહાર ભાવનું કથન દ્વાદશાંગ વિષે ચાલ્યું છે તે જાણવું.

આ પ્રમાણે વ્યવહારનું સ્વરૂપ કહ્યું.

નિશ્ચય

जेसिं गुणाणं पचयं णियसहावं च अभेयभावं च ।
दव्वपरिणमणाधिणं तण्णिच्छयं भणियं ववहारेण ॥
येषां गुणानां प्रचयं, निजस्वभावं च अभेदभावं च ।
द्रव्यपरिणमनाधीनं, तं निश्चयं भणितं व्यवहारेण ॥

येषां गुणानां प्रचयं एकसमूहं तं निश्चयं । पुन येषां द्रव्य--गुण-पर्यायाणां निजस्वभावं निजजातिस्वरूपं तं निश्चयं । पुन येषां द्रव्य-गुणानां गुणशक्ति पर्यायाणां य अभेदभावं एकप्रकाशं त निश्चयं । पुनर्येषां द्रव्याणां यं द्रव्यपरिणमनाधीनं तस्य द्रव्यस्य परिणाम आश्रयं भावं तं निश्चय एताद्दशं निश्चयं व्यवहारेण वचनद्वारेण भणितं वर्णितं ।

(૧) જે નિજ અનંત ગુણો (છે) તેનો જે પરસ્પર એક જ સમૂહ-પુંજ તે નિશ્ચયનું રૂપ જાણવું. (૨) એક નિજ દ્રવ્યના અનંત ગુણ-પર્યાયોનુ જે કેવળ નિજજાતિ સ્વરૂપ તે પણ નિશ્ચયનું રૂપ જાણવુ (૩) એક નિજ દ્રવ્યના અનંત ગુણોને એક કહેવા (તેમ જ) ગુણના અનત પર્યાયોને જે એક જ સ્વરૂપથી ભાવવા; (૪) તે જ દ્રવ્યને (આધીન) પરિણામ પરિણમે, અન્ય પરિણામ ન પરિણમે-એ નિશ્ચય જાણવો, એવા એવા ભાવોને વચનદ્વારથી નિશ્ચય સંજ્ઞા કહી.

ભાવાર્થ:—(૧) હે સંત ! આ નિજનિજ અનંત ગુણો મળીને જે એક પિંડ (રૂપ) ભાવ-એક (રૂપ) સંબંધ જ (છે), તેને ગુણનો પુંજ કહીએ. તે ગુણ-પુંજને વસ્તુ એવું નામ કહીએ. આ વસ્તુત્વ એવું નામ ગુણના પુંજ સિવાય બીજા કોને કહીએ? એ ગુણ-પુંજને વસ્તુ કહીએ, માટે આ વસ્તુને નિશ્ચયસંજ્ઞા જાણવી.

(૨) વળી, જે જે ગુણ જે જે સ્વરૂપને ધારણ કરીને ઊપજ્યા છે તે સર્વે પોતપોતાના રૂપને ધરે, ગુણ બીજા ગુણોથી પોતાના જુદા રૂપે અનાદિ અનંત રહે છે.–આવું જે જુદું રૂપ તેને નિજ જાતિ કહીએ. પોતાથી પોતે અનાદિ નિધન છે. તે રૂપ કોઈ બીજા-કોઇ રૂપ-સાથે ન મળે. વળી, જે રૂપ તે જ ગુણ, જે ગુણ તે જ સ્વરૂપ-આવું જે છે (તે) તાદાત્મ્ય લક્ષણ (છે). વળી જો કોઇ તે રૂપ નાસ્તિ ચિંતવે તો(તેણે) ગુણની નાસ્તિ ચિંતવી. એ પ્રમાણે જે પોતપોતાનું રૂપ છે. તે રૂપને નિજ જાતિ-સ્વભાવરૂપ કહીએ, એવા નિજરૂપને નિશ્ચય સંજ્ઞા કહીએ

(૩) વળી, અનંત ગુણોના એક પુંજભાવને દેખવો, પણ (ગુણને) જુદા ન દેખવા, તેમ જ અનંત શક્તિ વડે જે ગુણ છે તે એક ગુણને જ દેખવો, તે શક્તિને જ ન દેખવી, તથા જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ એવા ભેદ ન દેખવા, તે શક્તિને એકને જ દેખવી-આવું જે અભેદ દર્શન-એક જ રૂપનું દર્શન-છે તેને પણ અભેદદર્શન (રૂપ) નિશ્ચય સંજ્ઞા કહીએ.

(૪) વળી, હે સંત ! ગુણના પુંજ વિષે તો કોઇ (જુદો) ગુણ નથી-એ વાત તો નિઃસંદેહ છે-એમ જ છે, પરંતુ તે ભાવનો તે ગુણ છે, દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયને ધારણ કરીને પરિણામ વડે પરિણમે છે તે ભાવ તે ગુણ-પરિણામથી જુદો નથી. પરંતુ

તે જ ભાવરૂપ થઇને પરિણમે છે; (તે અહીં કહીએ છીએ)-જેમ પુદ્ગલ વસ્તુ વિષે સ્કંધ-કર્મ-વિકાર કોઇ ગુણ તો નથી. પરંતુ તે પુદ્ગલ વસ્તુના પરિણામ તે સ્કંધ-કર્મ-વિકાર ભાવરૂપ સ્વાંગ ધરીને પરિણમે છે. બીજા કોઇ દ્રવ્યના પરિણામ એ (સ્કંધ-) કર્મ-વિકાર ભાવને ધારણ કરીને પરિણમતા નથી, પણ આ એક પુદ્ગલ જ તે સ્વાંગ ધારણ કરીને વર્તે છે-એ નિસંદેહ છે. એવી જ રીતે આ જીવ વસ્તુના પરિણામ (પણ) રંજક (મલિન) સંકોચ-વિસ્તાર, અજ્ઞાન, મિથ્યાદર્શન, અવિરત આદિ ચેતન-વિકારરૂપે થઇને પરિણમે છે, એવો ચેતનવિકારભાવ તો તે ચેતનદ્રવ્યના પરિણામ વિષે જ જોવામા આવે છે, અચેતન દ્રવ્યના પરિણામ વિષે તે કદી જોવામા આવતો નથી-એ વાત નિસંદેહ છે. એ પ્રમાણે જે વિકારભાવ (છે, તે) પોતપોતાના દ્રવ્યના પરિણામ વિષે જ થાય છે, અને તે તે દ્રવ્યના પરિણામ આશ્રિત (જ તે વિકાર) હોય છે,-તે પણ નિશ્ચય સંજ્ઞા નામ પામે ઇતિ નિશ્ચય

વળી, 'च' કારથી બીજા પણ નિશ્ચયભાવ જાણવા (તે પ્રકારોનુ વર્ણન કરે છે).-

(૫) નિજ વસ્તુની જેટલી પરિમિતિ(-ક્ષેત્ર) છે તેટલી પરિમિતિ વિષે જ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના જ વ્યાપ્ય-વ્યાપક, થઇને વર્તે છે, પોતપોતાની સત્તા વિષે જ વ્યાપ્ય વ્યાપક થઇને અનાદિ અનંત રહે છે.-એને પણ નિશ્ચય કહીએ.

(૬) વળી, જે ભાવ જે ભાવનો પ્રતિપક્ષી-વૈરી હોય તે તેની સાથે જ વૈર કરે, બીજા સાથે ન કરે-એને પણ નિશ્ચય કહીએ

(૭) જે કાળ વિષે જે કાંઇ જેમ થવાનું છે તેમ જ

થાય-એને પણ નિશ્ચય કહીએ છીએ.

(૮) વળી, જે જે ભાવની જેવી જેવી રીત વડે પ્રવર્તના છે (તે તે ભાવ) તેવી તેવી રીત પામીને પરિણમે-એને પણ નિશ્ચય કહે છે.

(૯) એક પોતાના સ્વદ્રવ્યનું પણ નિશ્ચય નામ છે.

(૧૦) વળી, એક પ્રકાર આ છે કે એક ગુણના રૂપને મુખ્ય લઈએ ત્યારે બીજા સર્વે અનંત નિજ ગુણોનું જે રૂપ છે તે, તે (એક) ગુણરૂપના ભાવ થાય છે.

ભાવાર્થ—કહેવામાં તો એક જુદું રૂપ લઈને કહીએ છીએ; પરંતુ તે જ એક ગુણનું રૂપ છે. (અને) તે જ સર્વનો રસ છે. વળી, જો કોઈ એમ જ માને કે 'અન્ય રૂપ નથી, એક જ છે.' તો ત્યા અનર્થ ઊપજે છે. જેમ કે એક જ્ઞાનગુણ છે, તે જ્ઞાન વિષે બીજા ગુણનું રૂપ નથી-એમ જેણે માન્યુ તે પુરુષે જ્ઞાનને ચેતનરહિત, તેમ જ અસ્તિત્વ-વસ્તુત્વ-જીવત્વ અમૂર્તત્વ વગેરે સર્વ રહિત માન્યું. પરંતુ એમ માનતાં જ્ઞાનગુણ કઈ રીતે રહ્યો? શા કારણે રહ્યો? તે ન જ રહ્યો. તેથી અહીં એ વાત સિદ્ધ થઈ કે જે એક એક ગુણનુ રૂપ છે તે સર્વ સ્વરસ છે (અર્થાત્ એક ગુણના રૂપમાં બધા ગુણોનું રૂપ અભેદપણે આવી જાય છે). આવા સર્વ સ્વરસને પણ નિશ્ચય કહીએ.

(૧૨) વળી, કોઈ દ્રવ્ય (બીજા) કોઈ દ્રવ્ય સાથે ન મળે, કોઈ ગુણ (બીજા) કોઈ ગુણ સાથે ન મળે (અને)

* જુઓ સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ગા. ૩૨૧-૨-૩. સમયસાર ગા. ૩૦૮ થી ૩૧૧ ની ટીકા, પ્રવચનસાર ગાથા ૯૯ ની ટીકા.

કોઇ પર્યાય-શક્તિ (બીજી) કોઇ પર્યાયશક્તિ સાથે ન મળે, આવો જે અમિલનભાવ તેને પણ નિશ્ચય કહીએ.

નિશ્ચયનો સામાન્ય અર્થ તો આટલો કહીએ-સંક્ષેપથી આટલો જ અર્થ જાણવો નિજ વસ્તુ સાથે જે ભાવ વ્યાપ્યવ્યાપકરૂપ એકમેક સંબંધવાળો હોય તેને નિશ્ચય જાણવો.

(૧૩) કર્તા ભેદ વિષે (તેમ જ) કર્મ ભેદ વિષે પણ (અને) ક્રિયા ભેદ-વિષે પણ-એ ત્રણેય ભેદ વિષે એકજ સ્વ-ભાવને દેખવો, એક ભાવના એ ત્રણ ભેદ નિપજે છે,-એવો (જે) એક ભાવ (તેને) પણ નિશ્ચય કહીએ.

(૧૪) સ્વભાવ ગુપ્ત છે કે પ્રગટરૂપ પરિણમે છે (પરંતુ) તેની નાસ્તિ તો નથી.-આવો જે અસ્તિત્વભાવ તેને નિશ્ચય કહીએ.

આવા આવા ભાવોને નિશ્ચય સંજ્ઞા જાણવી. જિનાગમ વિષે એમ કહી છે. એ પ્રમાણે નિશ્ચયનું વર્ણન પૂરું થયું.

પર્યાયાર્થિક નયના પ્રકારો

ઋજુસૂત્ર નય કહીએ છીએઃ—સમયે સમયે જે પરિણતિ થાય તે સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્ર (એવો) ભેદ છે (અને) લાંબા કાળની મર્યાદાવાળો જે સ્થૂળ પર્યાય થાય તેને સ્થૂળ ઋજુસૂત્ર કહીએ.

દોષ રહિત શુદ્ધ શબ્દ કહેવા તેને શબ્દનય કહે છે.

જેટલા શબ્દ તેટલા નય.

એક શબ્દના અનેક અર્થોમાંથી એક અર્થ મુખ્ય આરૂઢ થાય તેને સમભિરૂઢ કહીએ, જેમ કે ગો શબ્દના અનેક અર્થો છે. પરંતુ ગાય અર્થને વિષે તે સમભિરૂઢ છે. તે સમભિરૂઢના અનેક ભેદ છે.-સાદિરૂઢ. અનાદિરૂઢ, સાર્થકરૂઢ, અસાર્થકરૂઢ. ભેદરૂઢ, અભેદરૂઢ. વિધિરૂઢ, પ્રતિષેધ રૂઢ-ઇત્યાદિ ભેદો છે.

જેવો પદાર્થ હોય તેવું જ તેનું નિરૂપણ કરવું તે એવંભૂતનય છે. જેમ કે इंदतीति इंद्रः न शक्र. (અર્થાત્ જે શાસન કરે છે તે ઇંદ્ર છે, શક્ર નથી એમ કહેવું) તે એવભૂત છે.

(હવે) પર્યાયાર્થિક નયના છ ભેદ છે, (તે કહે છે—:-)

(૧) અનાદિ નિત્ય પર્યાય. જેમ કે નિત્ય મેરુ આદિ

(૨) સાદિનિત્ય પર્યાય, જેમ કે સિદ્ધ પર્યાય.

(૩) સત્તાને ગૌણ કરીને ઉત્પાદ-વ્યયગ્રાહકસ્વભાવ અનિત્ય-શુદ્ધપર્યાયાર્થિક. જેમ કે પર્યાયો સમયે સમયે વિનાશી છે.

---

* જુએ, આલાપપદ્ધતિ પૃ. ૫૯ થી ૬૩; નયચક્ર પૃ. ૬-૭.

(૪) સત્તાસાપેક્ષ સ્વભાવ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક, જેમ કે પર્યાય એક સમયમા ત્રયાત્મક છે.

(૫) કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ સ્વભાવ અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક, જેમ કે સસારી જીવોના પર્યાયો સિદ્ધપર્યાયસદશ શુદ્ધ છે.

(૬) કર્મોપાધિ સાપેક્ષ વિભાવ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક, જેમ કે સંસારી જીવોને જન્મ-મરણ છે.

—પર્યાયાર્થિક નયના આ ૭ ભેદ છે.

પૃ. ૪૩ થી શરૂ કરીને અહીં સુધી નૈગમ, સગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ, અને એવભૂત એ સાત નયોનું વર્ણન કર્યું] આ નયોમા પહેલા પહેલાનો નય પછીના નયની અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ મહાવિષયવાળો છે, અને પછી પછીના નય પહેલા નયની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ-અલ્પ અનુકૂળ વિષયવાળો છે. [આ સબંધી ઘણો સુદર ખુલાસો તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક પૃ. ૪૯૩-૪ મા કર્યો છે. ટૂકમા તેની સમજણ આ પ્રમાણે— જેમ કે એક પક્ષીનો અવાજ સાભળીને એક માણસે કહ્યુ કે આ નગરમા પક્ષી બોલે છે-૧, બીજાએ કહ્યુ-આ નગરના એક ઝાડ ઉપર પક્ષી બોલે છે-૨. ત્રીજાએ કહ્યુ-ઝાડની મોટી ડાળ ઉપર પક્ષી બોલે છે-૩, ચોથાએ કહ્યુ-નાની ડાળી ઉપર પક્ષી બોલે છે-૪, પાચમાએ કહ્યુ-ડાળીના એક ભાગ ઉપર બેસીને પક્ષી બોલે છે-૫. છઠ્ઠાએ કહ્યુ-પક્ષી પોતાના શરીરમા બોલે છે-૬, અને સાતમાએ કહ્યુ-પક્ષી પોતાના કઠમા બોલે છે-૭. જેમ આ દૃષ્ટાંતમા પક્ષીના બોલવાનુ સ્થાન પહેલા મોટુ બતાવ્યુ છે અને પછી ક્રમે ક્રમે ઓછુ થતું જાય છે તેમ નૈગમથી એવભૂત સુધીના સાત નયમા પણ સમજવું. નૈગમ નયનો વિષય સૌથી

-- આલાપ

વધારે છે અને એવંભૂત નયનો વિષય સૌથી અલ્પ છે. આ અપેક્ષાએ કહ્યું કે પહેલા પહેલા નયનો વિષય મહાન છે અને પછી પછીના નયનો વિષય સૂક્ષ્મ-અલ્પ છે વળી પહેલા નયે જેટલા પદાર્થોનો વિષય કર્યો છે તેટલા પદાર્થોને બીજો નય વિષય કરતો નથી. આ અપેક્ષાએ પહેલા પહેલાના નયો વિરુદ્ધ મહા વિષયવાળા છે, અને પછીના નયે જે પદાર્થનો વિષય કર્યો છે તે પદાર્થો પહેલા નયના વિષયમા ગર્ભિત છે, તેથી પછી પછીના નયો અલ્પ અનુકૂળ વિષયવાળા છે. વિશેષ માટે જુઓ. તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક.

એ પ્રમાણે નયોના પ્રકારોનું વર્ણન કરીને હવે તેનું ફલ બતાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે નય-પ્રમાણ દ્વારા સુખ થાય છે.]

—સુખ અધિકાર—

આ નય-પ્રમાણ દ્વારા યુક્તિથી શિવસાધન થાય છે. અને તેનાથી અનંતગુણો શુદ્ધ થાય છે. તે અનંત ગુણની શુદ્ધતાનું ફળ સુખ છે, તે કહીએ છીએ—

સ્વ વસ્તુને દેખતાં, જાણતાં, પરિણમતાં સુખ થાય. આનંદ થાય; તે અનુપમ, અબાધિત, અખંડિત, અનાકુળ (અને) સ્વાધીન છે. (તે) સર્વ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સર્વસ્વ છે. જેમ સર્વ ઉદ્યમ ફળ વિના વૃથા હોય. ફળ યુક્ત કાર્યકારી હોય, તેમ સુખ કાર્યકારી વસ્તુ છે.

એ પ્રમાણે સુખ-અધિકાર પૂરો થયો.

જીવન શક્તિ

જીવનશક્તિ કહીએ છીએઃ—

આ આત્મા અનાદિનિધન છે, અનંત ગુણયુક્ત છે, એક એક ગુણમા અનંતશક્તિ છે. પ્રથમ જીવનશક્તિ છે, આ આત્માને કારણભૂત ચૈતન્યમાત્ર ભાવ છે, તે ભાવને ધારણ કરનારી જીવનશક્તિ છે.૧ તે જીવનશકિત વડે જે જીવ્યો, જીવે છે અને જીવશે તેને જીવ કહીએ. આ જીવનશકિત ચિત્પ્રકાશથી શોભાયમાન દ્રવ્ય વિષે છે, ગુણ વિષે છે, પર્યાય વિષે છે. તેથી તે સર્વે જીવ થયા. (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે થઇને) જીવ તો એક છે, જો જીવ ત્રણ ભેદમાં હોય તો તેના ત્રણ પ્રકાર થઈ જાય. પણ એમ તો નથી. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય જીવની અવસ્થા છે અને જીવ એ ત્રણેરૂપ એક વસ્તુ છે. જેમ (વસ્તુના) અનંત (ગુણોમાં) ગુણ ભેદ છે તેમ જીવમાં ભેદ નથી, જીવનું સ્વરૂપ અભેદ છે.

અહીં કોઇ પ્રશ્ન કરે છે કે-જીવ અભેદરૂપ છે, તો ભેદ વિના અભેદ કઈ રીતે થયું ?-જો ગુણ અનત ન હોત તો દ્રવ્ય ન હોત, પર્યાય ન હોત, તો જીવ વસ્તુ પણ ન હોત. માટે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ભેદ કહેવાથી અભેદ સિદ્ધ થાય છે.

તેનું સમાધાન-હે શિષ્ય ! ભેદ વગર અભેદ તો ન હોય,

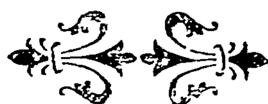
૧ ગુજરાતી સમયસાર પૃ. ૫૦૩.

પણ, ભેદ વસ્તુનું અંગ છે. અનેક અંગ વડે એક વસ્તુ કહીએ. 'તેનું' દૃષ્ટાંત-જેમ એક નગર છે તેમાં ઘણા મહોલ્લા છે અને તે મહોલ્લામાં ઘણાં ઘર છે. ત્યાં તે (મહોલ્લા, મકાન વગેરે) જુદા જુદા અંગમાં તો નગર નથી (પરંતુ) તે સર્વના એક ભાવરૂપ નગર છે. જેમ એક નરના અનેક અંગ છે, (ત્યાં કોઈ) એક અંગમાં નર નથી, સર્વ અંગરૂપ નર છે. તેમ દ્રવ્યરૂપ, ગુણરૂપ, પર્યાયરૂપ જીવ નથી; જીવ વસ્તુ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું એકત્વ છે. જો એક અંગમાં જીવ હોય તો જ્ઞાન-જીવ, દર્શનજીવ-એ પ્રમાણે અનંત ગુણો અનંત જીવ થઈ જાય. માટે અનંત ગુણનો પુંજ જીવવસ્તુ છે.

[વળી જીવમાં એક ચિતિશક્તિ (-ચૈતન્યશક્તિ) કહેવામાં આવી છે.] અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-જો ચેતના ભાવને (જીવન-શક્તિની વ્યાખ્યામાં) જીવનું લક્ષણ કહ્યું, તો ચૈતન્યશક્તિ જુદી શા માટે કહી? તેનું સમાધાન-ચૈતન્યશક્તિ જે છે તે જડના અભાવથી છે. [૧]અને જ્ઞાનચેતના આદિ અનંત ચેતના સહિત છે. તે અનંત ચેતનાના પ્રકાશરૂપ ચિદ્‌શક્તિ હોય તો જીવન-શક્તિ રહે, ચેતનાના અભાવથી જીવનો અભાવ છે. ચેતના પ્રકાશ રૂપ છે અનંત ગુણ-પર્યાય (રૂપ) ચેતના પ્રાણને ધારણ કરીને જીવનશક્તિ સદા જીવે છે. વિશેષ (રૂપે જોતા) ગુણ તત્ત્વ, પર્યાય તત્ત્વ અને દ્રવ્ય તત્ત્વ એ ત્રણે મય જીવતત્ત્વને જીવનશક્તિ પ્રકાશે છે. તે ચેતના-લક્ષણનો પ્રકાશ સદા પ્રકાશિત રહે તો જીવત્વ નામ પામે. માટે ચેતનાલક્ષણ જીવ વસ્તુનું છે, અને ચિદ્‌શક્તિ જુદી કહી, તે ચૈતન્યશક્તિ પોતાના અનંત પ્રકાશરૂપ મહિમાને ધારણ કરે છે તે બતાવવા માટે

૧. ગુજ. સમયસાર પૃ. ૫૦૩.

(તેને) જુદી કહી, પણ (અભેદપણે) દેખીએ તો તે લક્ષણ જીવનશક્તિનુ જ છે. જેમ-સામાન્ય ચેતના ચેતનાના પુંજરૂપ છે અને વિશેષ ચેતના. જ્ઞાનચેતના દર્શનચેતના (વગેરે) અનંતરૂપ છે, સામાન્ય ચેતનાથી વિશેષ ચેતના જુદી નથી, વિશેષ ચેતના વિના ચેતનાનું સ્વરૂપ જાણવામા ન આવે. તેમ-જીવનશક્તિથી ચેતનાભાવ જુદો નથી. પણ ચેતનાભાવનુ વિશેષ કહ્યા વિના જીવનશક્તિનું સ્વરૂપ જાણવામા ન આવે. આ જીવનશક્તિ અનાદિનિધન અનંત મહિમાને ધારણ કરે છે અને સર્વ શક્તિઓમા તે સાર છે, તથા તે સર્વનો જીવ છે, (અર્થાત્ જીવનશક્તિ બધી શક્તિઓનો આત્મા છે). આવી જીવનશક્તિને જાણવાથી જીવ જગત્પૂજ્ય પદને પામે છે, માટે જીવનશક્તિને જાણો.

⟶ પ્રભુત્વ શક્તિ ⟵

હવે પ્રભુત્વશક્તિ કહીએ છીએ:—

અખંડ પ્રતાપ સ્વતંત્ર શોભિત પ્રભુત્વશક્તિ [-જેનો પ્રતાપ અખંડિત છે એવા સ્વાતંત્ર્યથી (-સ્વાધીનતાથી) શોભાયમાનપણું જેનું લક્ષણ છે એવી પ્રભુત્વશક્તિ.૧] સામાન્યપણાથી તો એકરૂપ વસ્તુનું પ્રભુત્વ બિરાજી રહ્યું છે, અને વિશેષપણે દ્રવ્યનું પ્રભુત્વ જુદું છે, ગુણનું પ્રભુત્વ જુદું છે અને પર્યાયનું પ્રભુત્વ જુદું છે દ્રવ્યના પ્રભુત્વથી ગુણ-પર્યાયનું પ્રભુત્વ છે અને ગુણ-પર્યાયના પ્રભુત્વથી દ્રવ્યનું પ્રભુત્વ છે, કેમકે દ્રવ્ય વડે ગુણ-પર્યાય છે, ગુણ-પર્યાય વડે-દ્રવ્ય છે. દ્રવ્ય ગુણી છે, ગુણ (તે) ગુણ છે. ગુણીદ્વારા ગુણની સિદ્ધિ છે, ગુણ દ્વારા ગુણીની સિદ્ધિ છે, (હવે) વિશેષ પ્રભુત્વ કહીએ છીએ.

દ્રવ્યનું પ્રભુત્વ

દ્રવ્યમા જે પ્રભુત્વ છે તે ગુણ-પર્યાયના અનંત પ્રભુત્વ સહિત છે, તથા અખંડિતપ્રતાપ સહિત છે, (તે) ગુણ-પર્યાયને દ્રવે છે તેથી ગુણ-પર્યાયના સ્વભાવને ધારણ કરીને દ્રવ્યના અનંત મહિમારૂપ પ્રભુત્વને દ્રવ્યમાં પ્રકટ કરે છે. તે એક અચલ દ્રવ્યનું પ્રભુત્વ અનેક સ્વભાવ-પ્રભુત્વનું કર્તા પ્રવર્તે છે એટલે સર્વ પ્રભુત્વનો પુંજ દ્રવ્યપ્રભુત્વ છે. હવે ગુણનું પ્રભુત્વ કહીએ છીએ

---

૧ સમયસાર ગુજ૦ પૃ. ૫૦૩-૪.

ગુણનું પ્રભુત્વ

પ્રથમ સત્તાગુણનું પ્રભુત્વ કહીએ છીએ. દ્રવ્યનું સત્તા લક્ષણ છે. તે સત્તાલક્ષણ અખંડિત પ્રતાપવાળી સ્વતંત્રતાથી શોભિત છે, તે સામાન્ય-વિશેપ પ્રભુત્વ સહિત છે તે સત્તાનું સામાન્ય પ્રભુત્વ કહીએ છીએ-સત્તા અખંડિત પ્રતાપવાળી છે, સ્વતંત્ર શોભાવાળી છે, સ્વરૂપરૂપ બિરાજે છે. તેમા દ્રવ્યસત્ત્વ, પર્યાયસત્ત્વ, ગુણસત્ત્વના વિશેપ કહેવા ન પડે તે સામાન્ય સત્ત્વનું પ્રભુત્વ છે દ્રવ્યસત્ત્વનુ પ્રભુત્વ તો પૂર્વે દ્રવ્યનું વિશેપણ (વર્ણન) કર્યું તેમા જાણવું.

સર્વ ગુણસત્ત્વનું પ્રભુત્વ કાઇક [-થોડું] કહીએ છીએ-ગુણો અનંત છે, [તેમા] એક પ્રદેશત્વ ગુણ છે, તેનુ જે સત્વ તેને પ્રદેશસત્વ કહીએ એકેક પ્રદેશમા અનંતગુણ પોતાના મહિમા સહિત બિરાજે છે. એકેક ગુણમા અનંત શક્તિ-પ્રતિ-શક્તિ છે અનંત મહિમા સહિત એકેક શક્તિના અનંત પર્યાયો છે. તે સર્વે એકેક પ્રદેશમા છે. એવા અસંખ્ય પ્રદેશો પોતાના અખંડિત પ્રભુત્વ સહિત પોતાની પ્રદેશ-સત્તાના આધારે છે તેથી પ્રદેશસત્ત્વનુ પ્રભુત્વ સર્વે ગુણોના પ્રભુત્વનું કારણ છે.

'સૂક્ષ્મ' સત્તાનું પ્રભુત્વ પણ અનંતગુણના પ્રભુત્વનું કારણ છે. [આત્મામાં જો] સૂક્ષ્મ ગુણ ન હોય તો સર્વે [ગુણો] સ્થૂળ હોય અને ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય હોય. એમ થતા [તે] પોતાના અનંત મહિમાને ધારે નહિ માટે સૂક્ષ્મ [ગુણની] સત્તાના પ્રભુત્વને લીધે સર્વે ગુણો પોતાના અનંત મહિમા સહિત છે. જ્ઞાનનું સત્ત્વ સૂક્ષ્મ છે તેથી તે ઇંદ્રિય-ગ્રાહ્ય નથી, એ પ્રમાણે અનંત ગુણોનું સત્ત્વ સૂક્ષ્મ છે, તેથી [તે] અનંત મહિમા સહિત છે. માટે અનંતગુણની સત્તાનુ પ્રભુત્વ એક સૂક્ષ્મ [ત્વ

દ્રવ્યવીર્ય

દ્રવ્યવીર્ય ગુણ-પર્યાયવીર્યનો સમુદાય છે. અહીં કોઇ પ્રશ્ન કરે છે કે-ગુણ-પર્યાયને દ્રવે. [તેમાં] વ્યાપે તે દ્રવ્ય છે, તેમ જ ગુણ-પર્યાયનો સમુદાય પણ દ્રવ્ય છે. -[એ રીતે] ગુણ-પર્યાયનો સમુદાય અને [ગુણ-પર્યાયમાં] વ્યાપવું -[એ] વિશેષ જુદા છે, તો શું દ્રવ્ય પણ જુદા [બે પ્રકારના] છે?

તેનુ સમાધાનઃ—વ્યાપકભાવના બે ભેદ છે -[૧] ભિન્નવ્યાપક, [૨] અભિન્નવ્યાપક. ભિન્નવ્યાપકના બે ભેદ છે- બંધવ્યાપક, (અને) અબંધવ્યાપક. જેમ તલ વિષે તેલ બંધવ્યાપક છે, તેમ દેહ વિષે આત્મા બંધવ્યાપક છે; ધનાદિક વિષે અબંધવ્યાપક છે. (-ભિન્ન વ્યાપકપણાના આ બંને પ્રકારો) અશુદ્ધ અવસ્થામા છે. અહીં શુદ્ધતામા ગુણપર્ણાયથી અભિન્ન વ્યાપક છે, તે અભિન્ન વ્યાપકના બે ભેદ છે-એકયુગપત્ સર્વદેશવ્યાપક અને બીજો ક્રમવર્તી એકદેશવ્યાપક. દ્રવ્ય (પોતાના) ગુણોમા યુગપત્ સર્વદેશવ્યાપક છે (અને) પર્યાયમા ક્રમવર્તી વ્યાપક છે, કેમકે સર્વે ગુણપર્યાયનુ એક દ્રવ્ય નિપજેલું છેઃ તેથી સર્વ (વ્યાપક અને) ક્રમવ્યાપક અભિન્નતા ગુણ-પર્યાયથી થઇ. એટલે વ્યાપકપણામા, ગુણ-પર્યાયનો સમુદાય આવ્યો, માટે વ્યાપકતા અને 'ગુણ-પર્યાય(નો સમુદાય)' (એ તો) કહેવા માત્ર ભેદ છે. (-દ્રવ્ય કાંઇ બે ભેદરૂપ નથી.) વસ્તુનો સ્વભાવ અન્ય અન્ય ભેદ વડે (તથા) સત્તાથી અભેદવડે સિદ્ધ છે. દ્રવ્યનુ

વિશેષ (-વર્ણન) પૂર્વે કહ્યુ, તેને ટકાવી રાખવાની સામર્થ્યતા (તે) દ્રવ્યવીર્યશક્તિ છે.

(અહીં) કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે—

(૧) આ દ્રવ્યવીર્ય ભેદ છે કે અભેદ છે?
(૨) અસ્તિ છે કે નાસ્તિ છે?
(૩) નિત્ય છે કે અનિત્ય છે?
(૪) એક છે કે અનેક છે?
(૫) કારણ છે કે કાર્ય છે?
(૬) સામાન્ય છે કે વિશેષ છે?

તેનુ સમાધાન કરીએ છીએ—

(૧) સામાન્યપણે કહીએ ત્યારે તો દ્રવ્યવીર્ય અભેદ છે અને ગુણોના સમુદાયની વિવક્ષાથી કહીએ ત્યારે ભેદ છે, ગુણોના ભેદ જુદા છે તેથી આ વિવક્ષામાં ભેદ આવ્યો, પરંતુ અભેદને સાધવાનું નિમિત્ત આ ભેદ છે. ભેદ વિના અભેદ હોય નહિ; તેથી (દ્રવ્યવીર્યને) ભેદ-અભેદ કહીએ.

(૨) (દ્રવ્યવીર્ય) પોતાના ચતુષ્ટયથી અસ્તિ છે (અને) પરચતુષ્ટયથી નાસ્તિ છે.

(૩) દ્રવ્યવીર્યથી નિત્ય છે, (અને) આ દ્રવ્યવીર્યમાં પર્યાયવીર્ય પણ આવે છે તે (પર્યાયવીર્ય)વડે અનિત્ય છે પરંતુ દ્રવ્યવીર્ય નિત્ય છે તેને પર્યાયવીર્ય સાધે છે, તેથી અનિત્ય તે નિત્યનું સાધન છે. તે(દ્રવ્યવીર્ય) નો નિત્યાનિત્યાત્મક સ્વભાવ છે. (એ રીતે તે) અનેક ધર્માત્મક છે. નયચક્ર ગ્રંથમા કહ્યુ છે કે-'नानास्वभावसंयुक्तं द्रव्यं ज्ञात्वा प्रमाणत ।' × ('અર્થાત્

× જુઓ, નયચક્ર ગા. ૧૭૩

અનેક સ્વભાવ સંયુક્ત દ્રવ્યને પ્રમાણવડે જાણીને-') એ વચનથી પર્યાય સ્વભાવથી અનિત્ય છે.

(અહીં) કોઇ પ્રશ્ન કરે છે કે-પર્યાયને અનિત્ય કહો, પણ દ્રવ્યને અનિત્ય ન કહો.

તેનું સમાધાન—ઉપચારથી દ્રવ્યને (અનિત્ય) કહીએ; લક્ષણથી પર્યાયને અનિત્ય કહીએ.

(વળી અહીં) બીજો પ્રશ્ન થાય છે કે-ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ તો સત્તાનું લક્ષણ છે[1] અને સત્તા દ્રવ્યનું લક્ષણ છે,[2] (માટે તેને) પર્યાયનું લક્ષણ ન કહો.

તેનું સમાધાન કરીએ છીએઃ—ઉત્પાદ-વ્યય પણ પર્યાય-સત્તાનું જ લક્ષણ (છે), ઉપચારથી (તેને) દ્રવ્યમાં કહીએ. નયચક્રમાં કહ્યું છે કે 'द्रव्ये पर्यायोपचारः पर्याये द्रव्योपचारः[3] (અર્થાત્ દ્રવ્યમાં પર્યાયનો ઉપચાર થાય છે અને પર્યાયમા દ્રવ્યનો ઉપચાર થાય છે)' માટે (અનિત્ય પર્યાયનો) ઉપચાર કરીને (દ્રવ્યને અનિત્ય) કહીએ છીએ. અનિત્ય દ્રવ્ય મૂળભૂત વસ્તુ નથી-એમ જાણવું.

(૪) (દ્રવ્યવીર્ય) દ્રવ્યથી એક છે અને ગુણ-પર્યાયના સ્વભાવથી અનેક છે; અનેક સ્વભાવવડે એક છે, માટે અનેક ઉપચારથી કહીએ. એક સ્વભાવ સાધવાનું નિમિત્ત અનેકપણું એમ ઉપચારથી સાધ્યું છે.

(૫) પૂર્વ પરિણામથી યુક્ત (તે) કારણરૂપ દ્રવ્ય છે (અને) ઉત્તર પરિણામથી યુક્ત (તે) કાર્યરૂપ દ્રવ્ય છે.[4]-કારણ કાર્ય-

૧ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૫-૩૦;
૨. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૫-૨૯;
૩ જુઓ નયચક્ર ગા. ૫૧
૪. સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા. ગા ૨૨૯, ૨૩૦.

સ્વભાવ દ્રવ્યમા જ છે. તેથી નયવિવક્ષાવડે દ્રવ્યમા કારણ-કાર્ય સાધવામા કોઇ દોષ નથી. પૂર્વ પરિણામ ગ્રાહકનય (અને) ઉત્તર પરિણામ ગ્રાહકનય વડે (કારણ-કાર્ય) સાધવું.

(૬) દ્રવ્યવીર્ય સામાન્ય છે, તેને ગુણ-પર્યાયવીર્યથી વિશેષ કહીએ; તેથી સામાન્યવિશેષરૂપ તેનુ જ છે.

દ્રવ્યવીર્યના આ બધા વિશેષણો નયથી કહીએ.

ગુણવીર્ય

હવે ગુણવીર્યનું વિશેષ કહીએ છીએ—

ગુણને (ટકાવી) રાખવાનું જે સામર્થ્ય તેને ગુણવીર્ય કહીએ. સામાન્ય-વિશેષ ગુણવીર્ય કહીએ છીએ. જ્ઞાનગુણમા જ્ઞાયક-પણાને (ટકાવી) રાખવાનુ જે સામર્થ્ય છે તે જ્ઞાનગુણવીર્ય છે; દર્શનમા દેખવાની શક્તિ છે તેને (ટકાવી) રાખવાનું જે સામર્થ્ય છે તે દર્શન (ગુણ)-વીર્ય છે. સુખને (ટકાવી) રાખવાનું જે સામર્થ્ય છે તે સુખ (ગુણ)-વીર્ય છે ઇત્યાદિ ગુણોને (ટકાવી) રાખવાનું સામર્થ્ય તે વિશેષ-ગુણવીર્ય છે; એકેક ગુણમા વીર્યશક્તિના પ્રભાવથી આવું સામર્થ્ય છે તે કહીએ છીએ—

એક સત્તાગુણ વીર્યના પ્રભાવથી આવા મહિમાને ધારણ કરે છે કે દ્રવ્ય-સત્તાવીર્યના પ્રભાવથી દ્રવ્યના 'છે' પણાની સામર્થ્યતા આવી, ગુણ-સત્તાવીર્યના પ્રભાવથી ગુણના 'છે' પણાની સામર્થ્યતા આવી, પર્યાય-સત્તાવીર્યના પ્રભાવથી પર્યાયના 'છે'પણાની સામર્થ્યતા આવી; એક સૂક્ષ્મગુણ-સત્તાવીર્યમાં એવી શક્તિ છે કે (તેને લીધે સર્વ ગુણ) 'સૂક્ષ્મ છે' એવી સામર્થ્યતા થઇ. જ્ઞાનસૂક્ષ્મ છે એવી સામર્થ્યતા આવી ઇત્યાદિ સર્વે ગુણોમાં વીર્યસત્તા(-સત્તાવીર્ય) નો પ્રભાવ ફેલાઇ રહ્યો છે. આ પ્રકારે સર્વે ગુણોમાં પોતપોતાના ગુણગુણનું વીર્ય, અનંત પ્રભાવને ધારણ કરે છે. વિસ્તાર (થઇ જાય તે) માટે

(અહીં) લખ્યું નથી.

જ્ઞાન અસાધારણ ગુણ છે. સત્તા સાધારણ ગુણ છે, એમા સત્તાની મુખ્યતા લઇએ ત્યારે (એમ) કહીએ કે જ્ઞાન સત્તાના આધારે છે તેથી સત્તા પ્રધાન છે.

સત્તા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રૂપને રાખે છે તેમજ જ્ઞાનના રૂપને પણ રાખે છે, તેથી અસાધારણ વડે સાધારણ છે.

હવે જ્ઞાનની પ્રધાનતા કહીએ છીએ. જો જ્ઞાન ન હોત તો સત્તા અચેતન થઇને વર્તતી હોત. આ (સત્તાની) ચેતના જ્ઞાનથી છે (અને) ચેતનાવડે ચેતનની સત્તા છે, માટે ચેતન સત્તાને રાખવાનું કારણ જ્ઞાન ચેતના છે. જ્ઞાન વડે સર્વજ્ઞશક્તિ છે. (તે) સર્વમા પ્રધાન છે. પૂજ્ય છે. તે જ્ઞાન હોય તો સર્વ ગુણો હોય. જેમ નિગોદિયાને જ્ઞાન હીન છે, તેથી સર્વ ગુણો દબાયેલા છે, જ્ઞાન વધ્યું ત્યારે ગુણો વધતા ગયા. જેમ જેમ સ્વસંવેદન-જ્ઞાન વધ્યુ તેમ તેમ સુખાદિ સર્વ ગુણો વધ્યા. બારમા ગુણસ્થાને ચારિત્ર શુદ્ધ થયું. પરંતુ (કેવળ) જ્ઞાન વિના અનંત સુખ (એવું) નામ ન પામ્યું, માટે જ્ઞાન ગુણ સર્વ ચેતનામાં પ્રધાન છે. તેનાથી જ ચેતના સત્તા છે. સાધારણ સત્તા હતી તેને ચેતના સત્તા એવું નામ મળ્યું તે ચેતનાને લીધે મળ્યું છે ચેતનામા જ્ઞાન પ્રધાન છે. સાધારણ સત્તા અપ્રધાન હતી તેને અસાધારણ ચેતનતારૂપ જ્ઞાનની પ્રધાનતાથી 'અસાધારણ ચેતનસત્તા' એવું પ્રધાન નામ મળ્યું. સત્તા જ્ઞાનમાં આવો મહિમા સત્તાજ્ઞાનના વીર્યથી છે, તેથી વીર્યગુણ પ્રધાન છે.

પર્યાયવીર્ય

હવે પર્યાય વીર્યનું વિશેષ (સ્વરૂપ) કહીએ છીએ:— વસ્તુરૂપ પરિણમે તેને પર્યાય કહીએ. તેને નિષ્પન્ન રાખવાની

સામર્થ્યતાને પર્યાયવીર્ય કહીએ. (પરિણામ વડે) વસ્તુને વેદે, ગુણને વેદે ત્યારે વસ્તુ પ્રગટે. વસ્તુનું અને ગુણનું સ્વરૂપ પર્યાય દ્વારા પ્રગટ થાય છે. વસ્તુરૂપ ન પરિણમે તો અવસ્તુ થઈ જાય, ગુણરૂપ ન પરિણમે તો ગુણનુ સ્વરૂપ ન રહે, જો જ્ઞાનરૂપ ન પરિણમે તો જ્ઞાન ન રહે. તેથી સર્વ ગુણો ન પરિણમે. તો સર્વ ગુણો કઇ રીતે હોય? સર્વનું મૂળ કારણ પર્યાય છે. પર્યાય અનિત્ય છે, (તે) નિત્યનું કારણ છે, નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુ છે. પર્યાય(રૂપી) ચંચળ તરંગો દ્રવ્ય (રૂપી) ધ્રુવ સમુદ્રને દર્શાવે છે.

(અહીં) કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે-પર્યાય વસ્તુ છે કે અવસ્તુ છે? જો તે વસ્તુ હોય તો વસ્તુને વસ્તુસંજ્ઞા ન કહેવી જોઈએ (કેમ કે) પર્યાય જ વસ્તુ છે, અવસ્તુ હોય તો તે નાશરૂપ હોય (અર્થાત્ તે અભાવરૂપ હોય) માટે તેનો વિરોધ આવે છે.

તેનું સમાધાનઃ-દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ વસ્તુ છે. પર્યાય, પરિણામ, દ્રવ્ય-વેદના ગુણ-ઉત્પાદ આદિ પર્યાય છે. તેથી પર્યાયને વસ્તુ સંજ્ઞા આવિવક્ષાથી કહીએ. (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય) ત્રણેની પરિણામ સત્તા અભેદ છે તેથી વસ્તુ સંજ્ઞા પરિણામ સ્વરૂપને પરિણામ અપેક્ષાએ કહીએ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ પરિણામને વસ્તુ ન કહીએ. જો આ-અપેક્ષાએ (પરિણામ અપેક્ષાએ) પણ (પર્યાયને) વસ્તુ ન કહીએ તો પરિણામ કોઇ વસ્તુ રહેતી નથી -(તેનો) નાશ થાય છે. માટે (પર્યાયનું વસ્તુપણુ) વિવાક્ષાથીપ્રમાણ છે. (તે) દ્રવ્યરૂપ નથી (પણ) પર્યાય (રૂપ) વસ્તુ છે, (તે) અનંત-ગુણથીધ્રુવરૂપ વસ્તુના કારણ (રૂપ) વસ્તુ છે. (પણ પોતે) ધ્રુવરૂપ કાર્ય નથી (અર્થાત્ પર્યાય તે ધ્રુવ દ્રવ્યગુણનુ કારણ છે પણ પોતે જ ધ્રુવ દ્રવ્યગુણરૂપ નથી) (અહીં)આ એક

જુદી વિવક્ષા છે. ઘણે ઠેકાણે તો દ્રવ્ય-ગુણ તે કારણ અને પર્યાય તે કાર્ય-એમ બતાવવામા આવે છે. પરંતુ આ ઠેકાણે તો પર્યાયને કારણ કહ્યું છે અને દ્રવ્ય-ગુણને તેનું કાર્ય કહ્યું છે, કેમકે અહીં *પર્યાયમા પણ વસ્તુપણુ છે એમ સિદ્ધ કરવું છે. કાર્ય પરિણામ જ દેખાડે છે એ વિવક્ષા જુદી છે, એ (વાત) પહેલા કહી છે. નાના (-અનેક) ભેદથી નાની (-અનેક) વિવક્ષાઓ છે. નયને જાણવાથી વિવક્ષા જણાય છે. તેથી પર્યાયરૂપ વસ્તુ દ્રવ્યાત્મક નથી એ કથન સિદ્ધ થયું.

પર્યાયના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ કેવા ? તે કહીએ છીએ-

[પર્યાય]ઉપજવાનું ક્ષેત્ર તોદ્રવ્ય છે,

સ્વરૂપ ક્ષેત્ર-પ્રદેશે પ્રદેશે પરિણામશક્તિ છે. તે શક્તિસ્થાન જ ક્ષેત્ર છે,

કાળ સમય-મર્યાદા છે, નિજ-વર્તનાની મર્યાદા કાળ છે.

ભાવ-સર્વ પ્રગટ-સર્વસ્વ પરિણમન-સર્વ નિજલક્ષણ(રૂપ) અવસ્થાથી શોભિત છે તે ભાવ કહીએ.

આ પ્રમાણે પર્યાયના સ્વરૂપને સદા નિશ્ચલ રાખે એવી સામર્થ્યતાનું નામ પર્યાયવીર્યશક્તિ કહીએ,

ક્ષેત્રવીર્ય

હવે ક્ષેત્રવીર્ય કહીએ છીએ. પોતાના પ્રદેશને ક્ષેત્ર કહીએ; તેને પરિપૂર્ણ નિષ્પન્ન રાખવાની સામર્થ્યતા તે ક્ષેત્રવીર્યશક્તિ છે. ક્ષેત્રવીર્યને લીધે ક્ષેત્ર છે, ક્ષેત્રમા અનંતગુણનો નિવાસ છે, એકેક ગુણમા અનંત શક્તિ છે. અનંત પર્યાય છે. એકેક ગુણના

* પ્રવચનસાર ગા. ૯૭ ટીકા.

રૂપમા સર્વ ગુણોનુ રૂપ સધાય છે સત્તાગુણના રૂપમાં સર્વ ગુણોનુ રૂપ સધાય છે. સત્તાથી સર્વ ગુણો 'છે' લક્ષણવાળા છે. સત્તા સર્વમા વ્યાપક છે. જ્ઞાન 'છે.' દર્શન 'છે,' દ્રવ્ય 'છે.'-એ પ્રમાણે દ્રવ્યત્વ, અગુરુલઘુત્વ વગેરે બધા ગુણોમા (સત્તાનુ વ્યાપકપણુ) જાણવુ. ક્ષેત્રમા ગુણનો વિલાસ, પર્યાયનો વિલાસ છે. દ્રવ્ય-મ દિરની મૂળ ભૂમિકા પ્રદેશનું ક્ષેત્ર છે. ક્ષેત્ર-પ્રદેશમા અનંત ગુણો છે, ક્ષેત્રવડે દ્રવ્યની મર્યાદા જાણવામા આવે છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો વિલાસ, નિવાસ અથવા પ્રકાશ ક્ષેત્રના આધારે છે. આ ક્ષેત્ર બધાનું અધિકરણ છે. જેમ. નરકનું ક્ષેત્ર દુ:ખ ઉત્પન્ન કરવાનુ કારણ છે, કોઇ દેવાદિક નારકીનાં દુ ખને નટાડી શકે નહિ, એવો તે ક્ષેત્રનો પ્રભાવ છે. અને સ્વર્ગભૂમિમા સહજપણે શીતાદિ વેદના નથી(એવો તે) ક્ષેત્રનો પ્રભાવ છે. તે પ્રમાણે આત્મપ્રદેશના ક્ષેત્રનો એવો પ્રભાવ છે કે અનત ચેતના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના વિલાસને પ્રગટ કરે છે [અહીં] એટલું વિશેષ છે કે નરકાદિ ક્ષેત્ર તો ભિન્ન વસ્તુનુ કારણ છે [અને] આત્મપ્રદેશ ક્ષેત્ર ગુણ પર્યાયથી અભિન્ન છે. આ પ્રદેશક્ષેત્રમા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ પણ સિદ્ધ થાય છે. [તે આ પ્રમાણે-] *ઉપચારથી એક પ્રદેશને મુખ્ય કરીએ તેનો ઉત્પાદ, બીજા પ્રદેશની ગૌણુતા તે વ્યય ગણવો [અને] ધ્રુવ મુખ્ય-ગૌણપણા રહિત અનુસ્યૂત શક્તિ-વસ્તુરૂપ શક્તિ છે-એ પ્રકારે ધારવુ. એ પ્રમાણે પ્રદેશ ક્ષેત્રનો અનત મહિમા છે. આ પ્રદેશ ક્ષેત્ર લોકાલોકને જાણવા માટે અરીસો છે. જે જીવોએ આ પ્રદેશ-આ પ્રદેશક્ષેત્ર-મા નિવાસ કર્યો છે તેઓ જ અનત સુખના ભોક્તા થયા છે આવા પ્રદેશક્ષેત્રને [ટકાવી] રાખવાના સામર્થ્યનુ નામ ક્ષેત્રવીર્યશક્તિ છે

* જુઓ પ્રવચનસાર ગા. ૯૯ ટીકા.

[જ્ઞેયમા] ઉપચાર પરિણતિથી પરિણમી છે, ઉપચારથી [તેને] જ્ઞેયાકાર કહીએ. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વસ્તુના છે. જે વસ્તુનું સત્ છે તે જ જ્ઞાનનું સત્ છે, કેમ કે જે અસંખ્ય પ્રદેશ વસ્તુના છે તે જ [પ્રદેશો] જ્ઞાનના છે. તેથી અભેદ સત્તાની અપેક્ષાએ અભેદ ગુણ-પર્યાયની સિદ્ધિ થઈ. ભેદ [અપેક્ષા] મા જ્ઞાનરૂપ દ્રવ્ય, [જાણપણા] લક્ષણ ગુણ અને તેની પરિણતિ તે પર્યાય- [એમ] ભેદવડે [ત્રણે] સધાય છે. ઉપચારથી સમસ્ત જ્ઞેયના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય જ્ઞાનમા આવે છે. ઉપચારના અનેક ભેદ છે તે કહીએ છીએ:—

[૧] સ્વજાતિ ઉપચાર, [૨] વિજાતિ ઉપચાર અને [૩] સ્વજાતિ-વિજાતિ ઉપચાર. દ્રવ્યમા ત્રણે ઉપચાર, ગુણમા ત્રણે ઉપ- ચાર, પર્યાયમાં ત્રણે ઉપચાર [એમ] નવ ભેદ થયા. નવ સ્વ- જાતિ, નવ વિજાતિ, નવ સ્વજાતિ-વિજાતિ. નવ સામાન્ય [-એ પ્રમાણે] છત્રીશ ભેદ જ્ઞાનમાં આવે ત્યારે જ્ઞાનમા સધાય છે, જ્ઞાન અને દર્શન [એ બંને] ગુણો ચેતનાની અપેક્ષાએ સ્વ- જાતિ છે, લક્ષણ અપેક્ષાએ ઉપચારથી વિજાતિ છે (અને) બંને અપેક્ષા [સાથે લેતાં] સ્વજાતિ-વિજાતિ છે એક ગુણ દ્રવ્ય- ગુણ-પર્યાયને સાધે; (તથા) સ્વજાતિ, વિજાતિ અને મિશ્ર-એ સાધે ત્યારે અનંત ગુણોમા છત્રીસ-છત્રીસ ભેદ ઉપચારથી સધાય છે.

[જૈન સિદ્ધાંત દર્પણમા આ સંબંધી નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે-]એક પ્રસિદ્ધ ધર્મનો બીજામા આરોપ કરવો તે અસદ્દભૂત વ્યવહારનો વિષય છે, તેના ત્રણ ભેદ છે:—

૧ -સજાતિ ઉપચાર. ૨ -વિજાતિ ઉપચાર,
૩ -સજાતિ વિજાતિ ઉપચાર.

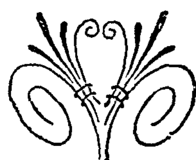
એ ત્રણેમાથી દરેકના નવ નવ ભેદ થાય છે; તે આ પ્રમાણે:—

૧ દ્રવ્યમા દ્રવ્યનો આરોપ. ૨. દ્રવ્યમાં ગુણનો આરોપ, ૩. દ્રવ્યમા પર્યાયનો આરોપ. ૪. ગુણમા ગુણનો આરોપ, ૫. ગુણમા દ્રવ્યનો આરોપ. ૬. ગુણમા પર્યાયનો આરોપ, ૭. પર્યાયમાં પર્યાયનો આરોપ, ૮. પર્યાયમા ગુણનો આરોપ, ૯. પર્યાયમાં દ્રવ્યનો આરોપ. તેમા સજાતિ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો એક બીજામા આરોપ કરવો તે સજાતિ ઉપચાર છે. જેમ કે ચંદ્રના પ્રતિબિંબને ચદ્ર કહેવો તે સજાતિ પર્યાયનો સજાતિ પર્યાયમા આરોપ છે.

વિજાતિ દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયનો એક બીજામાં આરોપ કરવો તે વિજાતિ ઉપચાર છે. જેમકે જ્ઞાનને મૂર્ત કહેવું તે વિજાતિ ગુણનો વિજાતિ ગુણમા ઉપચાર છે. સજાતિ-વિજાતિ દ્રવ્ય-ગુણ -પર્યાયમાં આરોપ કરવો તે સજાતિ-વિજાતિ ઉપચાર છે, જેમ કે જીવ-અજીવરૂપ જ્ઞેયો જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી તેને જ્ઞાન કહેવું તે સજાતિ-વિજાતિ દ્રવ્યમા સજાતિ-વિજાતિ ગુણનો આરોપ છે. [જુઓ જૈનસિદ્ધાત દર્પણ પૃ. ૩૨-૩૩.]

ભેદ-અભેદવડે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સધાય છે, એમ જાણવું. એક જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવનું કર્તા છે, જ્ઞાનનો ભાવ તે કર્મ છે, જ્ઞાન પોતાના ભાવવડે પોતાને સાધે છે તેથી પોતે કરણ છે. પોતાનો સ્વભાવ પોતાને સોપે છે તેથી પોતે સંપ્રદાન છે. પોતાના ભાવમાંથી પોતાને પોતે સ્થાપે છે તેથી અપાદાન પોતે છે. પોતાનો આધાર પોતે છે તેથી અધિકરણ પોતે છે. (એ પ્રમાણે) આ જ છ કારકો એકેક ગુણમાં જુદા જુદા અનંત ગુણ પર્યંત સાધવા.

ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રુવ ત્રણે ગુણે ગુણમા સાધીએ છીએ, સૂક્ષ્મ-(ત્વ) ગુણ છે, તેના અનંત પર્યાયો છે જ્ઞાનસૂક્ષ્મ, દર્શન-સૂક્ષ્મ, અનંત ગુણ સૂક્ષ્મ, [તે સૂક્ષ્મત્વ ગુણના પર્યાયો છે]. એક ગુણસૂક્ષ્મની મુખ્યતાનો ઉત્પાદ બીજા ગુણની ગૌણતારૂપ સૂક્ષ્મનો વ્યય અને સૂક્ષ્મ (ત્વ) સત્તાવડે ધ્રુવ-એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ(ત્વ-ગુણ)મા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ઉતર્યા. એ રીતે સર્વે ગુણોમા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સધાય છે.

परिणामशक्तिना भेद

હવે, વસ્તુ વિષે પરિણામશક્તિનુ વર્ણન કરીએ છીએ:—

ગુણસમુદાય દ્રવ્ય છે તે દ્રવ્ય પોતાના ગુણ-પર્યાય સ્વભાવવડે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવથી આલિંગિત છે.[1] ગુણરૂપ સત્તાના બે ભેદ છે-એક સાધારણ, એક અસાધારણ. દ્રવ્યત્વ આદિ સાધારણ, જ્ઞાનાદિ અસાધારણ સત્તા છે. જ્ઞાન-દર્શનાદિ વિશેષ ગુણોના સત્ત્વથી જીવ પ્રગટયો (અર્થાત્ જણાયો) ત્યારે (જીવના) વસ્તુત્વ વગેરે સર્વે ગુણો જણાયા. માટે અસાધારણ વડે સાધારણ છે. સાધારણ વડે અસાધારણ છે. એ સર્વ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય પોતાના યથાઅવસ્થિતપણાવડે સ્વચ્છ થયા, ત્યારે પરના અભાવને લીધે અભાવશક્તિરૂપ થયા. નિજ વસ્તુનો સકળ ભાવ પરના અભાવ વડે ચિદ્વિલાસથી શોભિત સ્વરસથી ભરેલો, ત્યાગઉપાદાનશૂન્ય, સકળ કર્મનો અકર્તા, (તથા) અભોક્તા, સર્વકર્મમુક્ત આત્મપ્રદેશ, સહજ મગ્ન, પરમૂર્તિ રહિત અમૂર્તરૂપ, ષટ્કારકરૂપ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપ, સંજ્ઞા-સંખ્યા-લક્ષણ-પ્રયોજનાદિ રૂપ નિત્યાદિ સ્વભાવરૂપ, સાધારણાદિ ગુણરૂપ (તથા) અન્યોન્ય ઉપચારાદિ રૂપ-એવા અનંત ભેદ-અભેદ (રૂપ) છે. (તેમાં) સામાન્ય-વિશેષ આદિ અનંત નયોથી, અનંત વિવક્ષાઓથી અનંત સપ્તભંગ સાધવા.

---

૧. જુઓ, સમયસાર ગુજ. પૃ. ૫૦૪

અનાદિઅનંત, અનાદિસાંત, સાદિસાંત અને સાદિઅનંત-એ ચાર ભંગ સર્વે ગુણોમાં લાગુ પડે છે. તે કહીએ છીએ:— પ્રથમ જ્ઞાનમાં સાધીએ છીએ.

(૧) જ્ઞાન વસ્તુથી અનાદિઅનંત છે.
(૨) જ્ઞાન દ્રવ્યથી અનાદિ, પર્યાયથી સાંત, (એ રીતે) અનાદિસાંત છે.
(૩) જ્ઞાન પર્યાયથી સાદિસાંત છે.
(૪) પર્યાયથી જ્ઞાન સાદિ, દ્રવ્યથી અનંત છે, તેથી સાદિ-અનંત છે,

એ પ્રમાણે દર્શનમાં એ જ રીતે જાણો. સત્તામાં (એ ચાર પ્રકાર) સાધીએ છીએ:—
(૧) દ્રવ્યે સત્તા અનાદિઅનંત,
(૨) દ્રવ્યે સત્તા અનાદિ, પર્યાયે સત્તા સાંત (એ રીતે સત્તા) અનાદિસાંત;
(૩) પર્યાયે સત્તા સાદિસાંત.
(૪) પર્યાયે સત્તા સાદિ, દ્રવ્યે સત્તા તથા ગુણે સત્તા અનંત. (એ રીતે સત્તા) સાદિઅનંત છે.

આ પ્રમાણે (સત્તામાં ચાર ભંગ) સાધતાં પ્રશ્ન ઊઠે છે કે સત્તા તો 'છે' લક્ષણવાળી છે, સાદિસાંતમાં (તો) સત્તાનો અભાવ થાય છે, ત્યાં (સત્તાનું) 'છે' (એવું) લક્ષણ રહેતું નથી.

તેનું સમાધાન કરીએ છીએ—પર્યાય સમયસ્થાયી છે, તેની સત્તા પણ સમય માત્રની કાળમર્યાદા સુધી 'છે' લક્ષણ સહિત છે. અનાદિઅનંતનો કાળ ઘણો છે તેથી પર્યાયમાં તે સંભવતો નથી પર્યાય સમયસ્થાયી ન હોય તો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એક સમયમાં સિદ્ધ ન થાય; તો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ વિના સત્તા હોય

નહિ. સત્તાનો નાશ થતા વસ્તુનો નાશ થાય. માટે પર્યાયની મર્યાદા સમય (પ્રતી) હોવાથી (સત્તાનું) સાદિસાંતપણું સિદ્ધ થયું. આ સર્વે પરિણામશક્તિના ભેદ છે આમાં સર્વે ગર્ભિત છે તેથી તેના જ ભેદ છે.

પ્રદેશત્વશક્તિ

આત્માવિષે પ્રદેશત્વશક્તિ છે, તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. સંસાર અવસ્થામાં અનાદિ સંસારથી પ્રદેશ-કાયા સંકોચ વિસ્તાર (પામે છે), મુક્ત થતાં ચરમ શરીરથી કિંચિત્ ઊણા આકારને ધરે* છે. તે એકેક પ્રદેશમા અનંત ગુણો છે, એવા લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. અભેદવિવક્ષામાં 'પ્રદેશત્વ', ભેદવિવક્ષામા 'અસંખ્ય', (તથા) વ્યવહારમાં 'દેહપ્રમાણ' કહીએ. તેમજ અવસ્થાન વિવક્ષાથી લોકાગ્ર અવસ્થાનરૂપ થઈને નિવાસ કરે છે. એકેક પ્રદેશની ગણતરી કરતા અસંખ્ય (પ્રદેશો) છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે-જિનાગમમાં '**लोकप्रमाणप्रदेशो हि निश्चयेन जिनागमे**' આ પ્રમાણે કહ્યુ છે. આ ભેદમાં અસંખ્ય કહેતાં નિશ્ચય સિદ્ધ થતો નથી, (કેમકે) નિશ્ચયમાં ભેદ સિદ્ધ થાય નહિ?

તેનું સમાધાનઃ—ભેદથી અસંખ્ય (પ્રદેશો હોવાનું) પ્રમાણ કર્યું. તેનાથી ઓછા કે વધારે (પ્રદેશો) નથી-આ નિયમરૂપ નિશ્ચય જાણવો[1].

કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે-એક પ્રદેશમા અનંત ગુણો છે તે સર્વ પ્રદેશોમાં છે. [જે અનંત ગુણો છે] તે [એક પ્રદેશમાં] આખા આવ્યા કે ઓછા આવ્યા?

---

* જુઓ, સમયસાર ગુજ૦ પૃ. ૫૦૫

૧ જુઓ, દ્રવ્યસંગ્રહ ગા ૧૦

તેનું સમાધાન—સર્વ પ્રદેશોમા જ્ઞાન છે. પ્રદેશ જુદા જુદા માનવાથી જ્ઞાન જુદુ જુદુ થઈ જાય, જ્ઞાનપ્રમાણ આત્મા દ્રવ્ય છે તે પણ જુદો જુદો થઇ જાય. એ રીતે વિપરીત થાય છે, માટે વસ્તુમા અંશકલ્પના નથી (તેમ જ) ગુણમા પણ (અંશકલ્પના) નથી. પરંતુ પરમાણુમાત્ર ગજથી વસ્તુના પ્રદેશ ગણીએ ત્યારે એટલા (-અસંખ્ય) છે-એમ કહીએ છીએ. (પરંતુ) જેમ પ્રદેશોનું એકત્વ તે વસ્તુનુ સ્વરૂપ છે તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

ક્રમના બે ભેદ છે-(૧) વિષ્કંભક્રમ અને (૨) પ્રવાહક્રમ[૧]; વિષ્કંભક્રમ પ્રદેશોમા છે ને પ્રવાહક્રમ પરિણામમાં છે. દ્રવ્યમા ક્રમભેદ નથી, વસ્તુના અંગ જ એવા ભેદને ધારણ કરે છે. પણ અંગમા ક્રમભેદ છે, વસ્તુમા નથી. જેમ નરના અંગમાં ક્રમભેદ છે (પણ) નરમાં નથી, એ પ્રકારે જાણવું. જેમ અરીસામાં પ્રકાશ છે, (ત્યા) આખા અરીસામા (જેવો પ્રકાશ) છે તેવો જ અરીસાના એક પ્રદેશમા છે. તે પ્રદેશ અરીસામા જુદો તો નથી પણ (જ્યારે) પરમાણુમાત્ર પ્રદેશને કલ્પીએ ત્યારે તે પ્રદેશમાં જાતિશક્તિ તો તેવી (અરીસા જેવી) જ છે, પરંતુ સંપૂર્ણ વસ્તુ બધા પ્રદેશોનુ નામ પામે છે. એ પ્રકારે જાતિ-શક્તિ ભેદથી તો પ્રદેશમા ગુણ આવ્યો, પરંતુ સંપૂર્ણ આત્મવસ્તુ તો અસંખ્ય પ્રદેશમય છે, એક પ્રદેશ લોકાલોકને જાણે તે જ સર્વ પ્રદેશો જાણે, પરંતુ સર્વ પ્રદેશોનો એકત્વભાવ તે વસ્તુ છે.

અહી કોઇ પ્રશ્ન કરે છે કે-એક ગુણના અનંત પર્યાયો છે, એક પ્રદેશમાં એક ગુણ છે તેમા અનંત પર્યાયો કઇ રીતે આવ્યા ?

---

૧. જુઓ પ્રવચનસાર ગા ૧૪૧.

તેનું સમાધાન-એક પ્રદેશમા સૂક્ષ્મ[ત્વ] ગુણ છે તેમ જ અનંતગુણો છે, તે સર્વે સૂક્ષ્મ છે, તેથી સૂક્ષ્મગુણના સર્વે પર્યાયના જાતિભેદ-શક્તિભેદ એક છે એમ આવ્યું.

વસ્તુનો એક ગુણ છે તે વસ્તુમા વ્યાપક છે [અને] વસ્તુ સર્વે ગુણોમાં વ્યાપક છે. તેથી સૂક્ષ્મ[ત્વ] ગુણ પણ પોતાના પર્યાયવડે સર્વે ગુણોમાં વ્યાપક છે, અખંડિત છે. [જો] એક ગુણને ખંડખંડ પર્યાયવડે જુદો જુદો વ્યાપક કહેવામા આવે તો સૂક્ષ્મ[ત્વ ગુણ] અનંત થઇ જાય, એક ન રહે; અને એમ થતાં દ્રવ્ય પણ અનંત થઇ જાય. [પરંતુ] ગુણદ્રવ્ય એક છે તેથી સર્વ પ્રદેશરૂપ વસ્તુ છે તેમ જ ગુણ [પણ સર્વપ્રદેશરૂપ] છે. [જેમ] એક ગુણ તો સર્વે ગુણોમા પોતાનુ રૂપ ધરે છે [અને] વ્યાપક છે તેમ એક પ્રદેશ સર્વે પ્રદેશોમા વ્યાપક નથી. એક પ્રદેશનું અસ્તિત્વ એક પ્રદેશમાં છે ને બીજાનુ બીજામાં છે. પરંતુ ચેતનાના અભિન્નપણાને લીધે સર્વે પ્રદેશો અભિન્નસત્તારૂપ છે. એક વસ્તુના પ્રદેશ પરસ્પર *અનુસ્યુતિરૂપ અભેદ છે. પ્રદેશના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે કથનમાં તો ભેદ કહ્યો પરંતુ (સર્વે પ્રદેશોની) જાતિશક્તિ-સત્તા-પ્રકાશ વગેરે અભેદ છે. એક સૂક્ષ્મ(ત્વ) ગુણ છે તે સર્વે પ્રદેશોમાં પોતાના સંપૂર્ણ અસ્તિત્વને ધારણ કરે છે. તેનામાં સંપૂર્ણતા છે (એટલે)

સર્વે ગુણોને સંપૂર્ણ સૂક્ષ્મ કર્યા, વસ્તુમાં જેટલા પ્રદેશો કહ્યા તેમાં તે એકેક પ્રદેશનો સૂક્ષ્મત્વગુણ જુદો ન કહીએ, (કેમ કે) એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ(ત્વ) ગુણ જુદો કહેતા તો ગુણખંડ થઇ જાય. માટે (સર્વ પ્રદેશોમાં) અભેદ પ્રકાશ છે. તેમા ભેદ અંશકલ્પના (હોવા) છતાં અભેદ છે, પ્રદેશો-અવયવોનો પુંજ

* પ્રવચનસાર ગા. ૯૯ ટીકા.

છે તે એક વસ્તુની સિદ્ધિ કરે છે. આ પ્રદેશોમાં *સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વદર્શિત્વશક્તિ છે એ પ્રદેશો પોતાના યથાવત્ સ્વભાવ-રૂપ છે તેથી તે ૧'તત્વ'શક્તિને ધારણ કરે છે (અને) પર-પ્રદેશોરૂપ થતા નથી તેથી ૨'અતત્વ' શક્તિને ધારણ કરે છે, (તેમ જ તે પ્રદેશો) જડતા રહિત [હોવાથી] ૩ચૈતન્ય શક્તિને ધારણ કરે છે.–ઈત્યાદિ અનંત શક્તિઓને એ પ્રકારે ધરે છે. [એ રીતે] પ્રદેશશક્તિ અનંત મહિમાને ધરે છે.

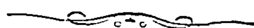

* સમયસાર ગુજ. પૃ. ૫૦૪,

૧–૨ સમયસાર. ગુજ. પૃ. ૫૦૫,

૩ જુઓ, ગુજ. સમયસાર. પૃ. ૫૦૩.

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો વિલાસ

સત્તાના આધારે સર્વ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય છે. તેથી સત્તા જ સર્વ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રૂપનો વિલાસ કરે છે.

કોઇ પ્રશ્ન કરે કે સત્તા તો 'છે' લક્ષણવાળી છે. (તે) વિલાસ કઈ રીતે કરે છે?

તેનું સમાધાનઃ—દ્રવ્યનો વિલાસ દ્રવ્ય કરે, ગુણનો (વિલાસ) ગુણ કરે, (અને) પર્યાયનો (વિલાસ) પર્યાય કરે; (પરંતુ) એ ત્રણેના વિલાસનો અસ્તિભાવ સત્તા વડે છે, તેથી સત્તા જ (તેનો વિલાસ) કરે છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો વિલાસ જ્ઞાનમાં આવ્યો, જ્ઞાનના વેદનપણાને લીધે જ્ઞાન જ એ ત્રણેનો વિલાસ કરે છે એ જ પ્રમાણે દર્શનમા પણ (તે વિલાસ) આવ્યો, (તેથી) દર્શન સર્વ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રૂપનો વિલાસ કરે છે. પરિણામ સર્વને વેદીને રસાસ્વાદ લે છે, તેથી પર્યાય સર્વનો વિલાસ કરે છે. આ પ્રમાણે, અનંત ગુણો છે. એકેક ગુણ દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાય ત્રણેનો વિલાસ કરે છે.

ભાવભાવશક્તિ

સમસ્ત પદાર્થોના સમસ્ત વિશેષોને જ્ઞાન જાણે, છે તેમ જ પૂર્વે જાણ્યુ હતું ને ભવિષ્યમા જાણશે એ (જ્ઞાન)શક્તિ જે પૂર્વે હતી તે જ શક્તિ ભવિષ્યમા રહે છે, તેથી જ્ઞાનમા ભાવભાવશક્તિ છે. એ પ્રણાણે દર્શનમા જે ભાવ પૂર્વે હતો તે જ ભવિષ્યમા રહે છે તેથી ભાવભાવશક્તિ દર્શનમા પણ છે. જ્ઞાનમા, દર્શનમા એ પ્રમાણે અનત ગુણોમા ભાવભાવશક્તિ છે. *સર્વે ગુણનો ભાવ એક એક ગુણમા છે તેથી એક પોતાના ભાવથી સર્વે ગુણનો ભાવ છે અને સર્વે ગુણોના ભાવથી એક ગુણનો ભાવ છે. માટે ભાવભાવશક્તિ ગુણોમા છે. એક ગુણમા દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભાવ છે અને દ્રવ્ય-પર્યાયના ભાવમા ગુણનો ભાવ છે તેથી ભાવભાવશક્તિ સર્વે કહીએ. એકેક ભાવમાં અનંતભાવ છે અને અનંતભાવમા એક ભાવ છે. વસ્તુનો સદ્ભાવ પ્રગટવો તે ભાવ છે, એક ભાવમા અનત રસનો વિલાસ છે. વિલાસના પ્રભાવને પ્રગટપણે (વસ્તુ) ધારણ કરે છે, વસ્તુમા જ અનેક અંગનુ વર્ણન જિનદેવ બતાવે છે.

વસ્તુમાં અનત ગુણ છે, એક એક ગુણમા અનંત શક્તિ-(રૂપ) પર્યાય છે, પર્યાયમાં સર્વે ગુણનું વેદન છે, વેદવામા અવિનાશી સુખરસ છે. એ સુખરસના પીવાથી ચિદાનંદ અજર અમર થઈને નિવાસ કરે છે.

---

* જુઓ સમયસાર ગુજ. પૃ. ૫૦૫

* એક સમયનાં કારણ-કાર્યમાં ત્રણ ભેદ *

સમય સમય(ના) કારણ કાર્યદ્વારા આનંદનો વિલાસ થાય છે. તે કારણકાર્ય પરિણામથી છે. પૂર્વે પરિણામ કારણ છે તે ઉત્તર પરિણામ(રૂપ) કાર્યને કરે છે. તે એક જ કારણકાર્યમાં ત્રણ ભેદ સધાય છે, તે કહીએ છીએ. જેમ ષટ્‌ગુણી વૃદ્ધ-હાનિ એક સમયમાં સધાય તેમ એક વસ્તુના પરિણામમા ભેદ કલ્પનાદ્વાર વડે કારણકાર્યનાં ત્રણ ભેધ સાધીએ છીએ. (તે આ પ્રમાણે-) દ્રવ્ય કારણકાર્ય, ગુણ કારણકાર્ય અને પર્યાય કારણકાર્ય. પ્રથમ દ્રવ્યના કારણકાર્ય કહીએ છીએ:—

દ્રવ્યના કારણકાર્ય

(૧) દ્રવ્ય પોતે જ પોતાના સ્વભાવથી પોતાનુ કારણ છે અને પોતે જ કાર્યરૂપ છે; અથવા,

(૨) ગુણ-પર્યાય તે દ્રવ્યનું કારણ છે (અને દ્રવ્ય કાર્ય છે.) [૧]ગુણ પર્યાયવાન્ દ્રવ્ય આવું સૂત્રનું વચન છે;

(૩) પૂર્વ પરિણામ યુક્ત દ્રવ્ય કારણ છે અને ઉત્તર પરિણામ યુક્ત દ્રવ્ય કાર્ય છે; [૨]અથવા

(૪) 'સત્' કારણ છે અને દ્રવ્ય કાર્ય છે; અથવા

---

૧. જુએ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૫-૩૮.

૨. સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ગા, ૨૨૨, ૨૩૦.

(૫) द्रव्यत्वयोगात् द्रव्य' (એટલે કે દ્રવત્વના યોગથી દ્રવ્ય છે)-દ્રવત્વગુણ કારણ છે અને દ્રવ્ય કાર્ય છે.

દ્રવ્યના કારણકાર્ય દ્રવ્યમા જ છે, કેમ કે દ્રવ્ય પોતે જ પોતાના કારણરૂપ સ્વભાવપણે પરિણમીને પોતાના કાર્યને પોતે જ કરે છે. દ્રવ્યમા જો કારણકાર્ય ન હોય તો દ્રવ્યપણું કેવી રીતે રહે? માટે સ સારમા જેટલા પદાર્થો છે તે તે સર્વે પોતપોતાના કારણ-કાર્યને કરે છે. તેથી જીવદ્રવ્યનાં કારણ-કાર્યવડે જીવનુ સર્વસ્વ પ્રગટે છે જે કાઇ છે તે કારણ-કાર્ય જ છે [અર્થાત્ કારણ કાર્યમાં બધું આવી જાય છે].

હવે ગુણના કારણ કાર્ય કહીએ છીએ —

ગુણનાં કારણકાર્ય

(૧) દ્રવ્ય-પર્યાય તે ગુણનું કારણ છે અને ગુણ કાર્ય

(૨) કેવળ દ્રવ્ય-પર્યાય (ગુણનું) કારણ છે એટલું જ નહિ પર તુ ગુણ પણ ગુણનુ કારણ છે અને ગુણ જ કાર્ય છે. એક સત્તાગુણ સર્વે ગુણોનું કારણ છે અને સર્વે ગુણો (તેનું) કાર્ય છે. એક સૂક્ષ્મ(ત્વ) ગુણ સર્વે ગુણોનું કારણ છે અને સર્વે ગુણો કાર્ય છે. એક અગુરુલઘુ ગુણ સર્વે ગુણોનુ કારણ છે અને સર્વે ગુણો કાર્ય છે એક પ્રદેશત્વગુણ સર્વે ગુણોનું કારણ છે અને સર્વે ગુણો કાર્ય છે, આજ પ્રકારે એકેક ગુણ સર્વે ગુણોનું કારણ છે અને સર્વે ગુણો કાર્ય છે.

(૩) હવે તે જ ગુણના કારણ (કાર્ય) તેમા કહીએ છીએ:— સત્તાનું નિજ કારણ સત્તામા જ છે, સત્તા, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનાં હોવાપણારૂપ લક્ષણવાળી છે, તેથી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ કે જે સત્તાનુ લક્ષણ છે તે-સત્તાનુ કારણ છે અને સત્તા કાર્ય છે. એ જ પ્રમાણે અગુરુલઘુત્વગુણ નિજકારણવડે નિજકાર્યને કરે છે. તે

* પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો ઉપાય. *

હવે શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે–હે પ્રભો ! એવા પરમાત્માનું સ્વરૂપ કઇ રીતે પામીએ ? તે કહો. ત્યારે તે શિષ્યને પરમાત્માને પામવાના નિમિત્તે હવે કથન કરીએ છીએ. (જીવ) અંતરાત્મા થઈને પરમાત્માને ધ્યાવે છે.૧ તે અંતરાત્મા(પણું) ચોથા ગુણસ્થાનથી શરૂ કરીને બારમા ગુણસ્થાન સુધી છે. તેનું કથન સંક્ષેપથી લખીએ છીએ

ચોથા ગુણસ્થાનવાળો જીવ શ્રી સર્વજ્ઞે કહેલા વસ્તુસ્વરૂપને ચિંતવે છે, તેને સમ્યક્ત્વ થયું છે તે સમ્યક્ત્વના ૬૭ ભેદ છે. તે કહીએ છીએ

સમ્યક્ત્વના ૬૭ પ્રકાર.

(૧–૪) પ્રથમ, શ્રદ્ધાનના ચાર ભેદ છે તેના પ્રથમ. પરમાર્થસંસ્તવ, ૧,બીજો, મુનિત પરમાર્થ ૨. ત્રીજો યતિજનસેવા ૩; અને ચોથો, કુદૃષ્ટિપરિત્યાગ ૪. એ ચાર ભેદમાંથી પહેલો ભેદ કહીએ છીએ.

૧. (પરમાર્થસંસ્તવ-) સાત તત્વો છે. તેમનું સ્વરૂપ જ્ઞાતા ચિંતવે છે. ચેતના લક્ષણ, દર્શનજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ–આદિ અનંત શક્તિ સહિત અનંત ગુણોથી શોભિત મારું સ્વરૂપ છે, અનાદિથી પરસંયોગ સાથે મળ્યો છે, તો પણ (મારો) જ્ઞાન ઉપયોગ

૧. મોક્ષ પ્રાભૃત ૭.

મારા સ્વરૂપમા જ્ઞેયાકાર થાય છે, પર જ્ઞેયરૂપ થતો નથી, (મારી) જ્ઞાનશક્તિ અવિકારરૂપ અખંડિત રહે છે. જ્ઞેયોનું અવલંબન કરે છે. (પણ) નિશ્ચયથી પર જ્ઞેયોને સ્પર્શતું નથી; (ઉપયોગ) પરને દેખતો (હોવા) છતા અણદેખતો છે, પરાચરણ કરવા છતા અકર્તા છે–એવા ઉપયોગના પ્રતીતિભાવને શ્રદ્ધે છે. અજીવાદિ પદાર્થોને હેય જાણીને શ્રદ્ધા કરે છે. વારંવાર ભેદજ્ઞાન વડે સ્વરૂપચિંતન કરીને સ્વરૂપની શ્રદ્ધા થઇ, તેનું નામ પરમાર્થસંસ્તવ કહીએ.

૨. (મુનિતપરમાર્થ)–જિનાગમ–દ્રવ્યસૂત્ર– દ્વારા અર્થને જાણીને જ્ઞાનજ્યોતિનો અનુભવ થયો, તેને મુનિતપરમાર્થ કહીએ.

૩. (યતિજનસેવા)–વીતરાગ સ્વસંવેદનદ્વારા શુદ્ધ સ્વરૂપનો રસાસ્વાદ થયો, તે વિષે પ્રીતિ –ભક્તિ–સેવા, તેને યતિજનસેવા કહીએ.

૪. (કુદૃષ્ટિપરિત્યાગ)–પરાલંબી બહિર્મુખ મિથ્યાદૃષ્ટિ જનોના ત્યાગને કુદૃષ્ટિપરિત્યાગ કહીએ.

(૫–૭) હવે સમ્યક્ત્વનાં ત્રણ ચિહ્ન કહીએ છીએ—

૧. (જિનાગમશુશ્રૂષા)–અનાદિની મિથ્યાદૃષ્ટિને છોડીને, જિનાગમમા કહેલ જ્ઞાનમય સ્વરૂપને પામીએ, (તેમાં) ઉપકારી જિનાગમ છે, તે (જિનાગમ) પ્રત્યે પ્રીતિ કરે. એવી પ્રીતિ કરે કે જેમ દરિદ્રીને કોઇએ ચિંતામણિ દેખાડયો, ત્યારે તે વડે ચિંતામણિ પામ્યો. તે વખતે તે દેખાડનાર પ્રત્યે જેમ તે દરિદ્રી પ્રીતિ કરે, તેવી પ્રીતિ શ્રી જિનસૂત્ર પ્રત્યે (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) કરે, તેને જિનાગમશુશ્રૂષા કહી છે.

૨. (ધર્મસાધનમાં પરમઅનુરાગ)–નિજધર્મરૂપ અનંતગુણનો વિચાર તે ધર્મસાધન છે, તેમા પરમ અનુરાગ કરે; ધર્મસાધનમાં પરમઅનુરાગ બીજું ચિહ્ન છે.

૨. (તીર્થસેવા)-અનુભવી વીતરાગ સત્પુરુષોના સંગને તીર્થ-સેવા કહીએ.

૩. (ભક્તિ)-જિનસાધુ (અને) સ્વધર્મીની આદરતા વડે (તેમનો) મહિમા વધારવો તેને ભક્તિ કહીએ.

૪. (સ્થિરતા)-સમ્યક્ત્વભાવની દૃઢતા તે સ્થિરતા છે.

૫. (પ્રભાવના)-પૂજા-પ્રભાવ કરવો તે પ્રભાવના છે. એ ભૂષણ સમ્યક્ત્વનાં છે.

(૪૫-૪૯) સમ્યક્ત્વનાં પાંચ લક્ષણ છે, તે કયા કયા? (તે કહે છે).—

૧. ઉપશમ. ૨. સંવેગ, ૩ નિર્વેદ, ૪. અનુકંપા અને ૫. આસ્તિક્ય. તે કહીએ છીએઃ—

૧. (ઉપશમ)-રાગ દ્વેષને મટાડીને સ્વરૂપને ભેટવું તે ઉપશમ છે.

૨. (સંવેગ)-નિજધર્મ તથા જિનધર્મ પ્રત્યે રાગ તે સંવેગ છે.

૩. (નિર્વેદ)-વૈરાગ્ય ભાવ તે નિર્વેદ છે.

૪. (અનુકંપા)-સ્વદયા-પરદયા તે અનુકંપા છે.

૫ (આસ્તિક્ય)-સ્વરૂપની (તેમ જ) જિનેવચનોની પ્રતીતિ તે આસ્તિક્ય છે.

-એ અનુભવીનાં લક્ષણો છે.

(૫૦-૫૫) હવે છ જૈનસાર લખીએ છીએ-

૧. વંદના, ૨. નમસ્કાર, ૩. દાન ૪. અનુપ્રયાણ, ૫. આલાપ (અને) ૬. સંલાપ.

૧. (વંદના)-પરતીર્થ, પરદેવ (અને) પરચૈત્ય-તેમને વંદના ન કરે,

૨. (નમસ્કાર)-(તેમની) પૂજા કે નમસ્કાર ન કરે,

૩. (દાન)-(તેમને) દાન ન કરે,

૪. (અનુપ્રયાણ)-અનુપ્રયાણ કહેતા ખાન-પાનથી અધિક ન કરે,

૫. (આલાપ)-પ્રણુતિ સહિત સભાષણ, તેને આલાપ કહીએ, તે ન કરે,

૬. (સંલાપ)-ગુણ-દોષ [સંબધી] પૂછવું કે વારવાર ભક્તિ-સલાપ ન કરે.

(૫૬-૬૧) હવે સમ્યક્‌ત્વના [૭] અભંગ કારણો લખીએ છીએ.—જે [સમ્યક્‌ત્વના] ભંગના કારણો પામીને ન ડગે તેને અભગ કારણ કહીએ, તેના ૭ ભેદ -૧ રાજા, ૨. જનસમુદાય, ૩. બળવાન. ૪. દેવ, ૫. પિતાદિક વડીલજનો [અને] ૬. માતા—એ [સમ્યક્‌ત્વના] અભગપણામા ૭ ભય [છે તેને] જાણતો રહે [અને] તેમના ભયથી નિજધર્મ-જિનધર્મને ન તજે.

(૬૨-૬૭) હવે સમ્યક્‌ત્વના ૭ સ્થાનો લખીએ છીએ-*

૧. જીવ છે, ૨. નિત્ય, ૩. કર્તા, ૪. ભોક્તા, ૫. અસ્તિધ્રુવ (મોક્ષ) અને ૬. (મોક્ષનો) ઉપાય.

૧. આત્મા અનુભવસિદ્ધ છે ચેતનામા ચિત્ત લીન કરે, જીવ અસ્તિ (રૂપ) છે તે કેવળજ્ઞાનવડે પ્રત્યક્ષ છે.

૨ દ્રવ્યાર્થિક(નય)થી નિત્ય છે.

૩. (આત્મા) પુણ્ય-પાપનો કર્તા છે.

૪. (આત્મા) ભોક્તા પણ છે. (આ પુણ્ય-પાપનું કર્તાભોક્તાપણું) મિથ્યાદૃષ્ટિમા છે. નિશ્ચયનયથી (આત્મા તેનો) કર્તા કે ભોક્તા નથી.

૫. નિર્વાણ સ્વરૂપ અસ્તિ ધ્રુવ છે. વ્યક્ત નિર્વાણ તે અક્ષય મુક્તિ છે. અને

૬. (સમ્યગ્) દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષનો ઉપાય છે.૧-સમ્યક્‌ત્વના એ ૬૭ ભેદો પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે.

---

* જુઓ, શ્રીમદ્ રાજચદ્રજીનો ૭ પદનો પત્ર. ૧ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૧-૧

જ્ઞાતાના વિચાર

જ્ઞાતા એવો વિચાર કરે છે કે-ઉપયોગ જ્ઞેયોનુ અવલંબન કરે છે, જ્ઞેયાવલંબી થાય છે. જ્ઞેયને અવલંબનારી શક્તિ જ્ઞેયનુ અવલંબન કરીને છોડી દે છે. જ્ઞેયનો સંબંધ અસ્થિર છે, જ્ઞેયપરિણામ પણ છૂટી જાય છે; તેથી જ્ઞેય, જ્ઞેયપરિણામ નિજ વસ્તુ નથી. જ્ઞેયને અવલંબનારી શક્તિને ધરનારી ચેતનાવસ્તુ છે જ્ઞેય (સાથે) મળવાથી અશુદ્ધ થઇ, પરંતુ શક્તિ શુદ્ધ ગુપ્ત છે જે શુદ્ધ છે તે રહે છે, અશુદ્ધ છે તે રહેતું નથી, માટે અશુદ્ધ (તો) ઉપરનો મળ છે. અને શુદ્ધ (તે) સ્વરૂપની શક્તિ છે. જેમ સ્ફટિક વિષે લાલ રંગ દેખાય છે (તે) સ્ફટિકનો સ્વભાવ નથી તેથી મટી જાય છે, સ્વભાવ (છે તે) જતો નથી.

જેમ મયૂર(પ્રતિબિંબવાળા)અરીસામા મોર પદાર્થ દેખાય છે, પણ (ખરેખર અરીસામાં) મોર પદાર્થ નથી, અરીસામા તો માત્ર પ્રતિબિંબ છે. કર્મદૃષ્ટિમા આત્મા પરસ્વરૂપ થયેલો ભાસે છે પરંતુ આત્મા પર થતો નથી.

જેમ ધતૂરાને પીવાથી દૃષ્ટિ શ્વેત શંખને પીળો દેખે છે, પરંતુ (તે) દૃષ્ટિ વિકાર છે. દૃષ્ટિનાશ નથી. તેમ (જીવ) મોહની ઘેલછાથી પરને પોતા(રૂપ) માને છે પરંતુ પર તે પોતા(રૂપ) થતુ નથી.

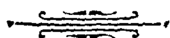
જેમ કઠિયારાને ચિંતામણિ પ્રાપ્ત થયો. (પણ) તેની પરીક્ષા ન જાણી. તોપણ ચિંતામણિનો પ્રભાવ ન ગયો. તેમ [જીવે] અજ્ઞાનથી સ્વરૂપનો મહિમા ન જાણ્યો તોપણ સ્વરૂપનો પ્રભાવ ન ગયો.

જેમ વાદળની ઘટામા સૂર્ય છુપાયો છે, પરંતુ છુપાયેલો પણ પ્રકાશ ધરે છે. રાત્રિની જેમ અંધારૂં નથી, તેમ આત્મા કર્મઘટામા છુપાયો છે, તો પણ [તેના] દર્શન-જ્ઞાન પ્રકાશ કરે છે, નેત્રદ્વારા દર્શન પ્રકાશ કરે છે, તથા ઇંદ્રિયદ્વાર (અને) મન દ્વારા (જ્ઞાન) કરે છે-જાણે છે: અચેતનની જેમ જડ નથી. આવું સ્વરૂપ પરમ ગુપ્ત છે તો પણ જ્ઞાતા તેને પ્રગટ દેખે છે.

જે બંધરૂપથી મુક્ત થવા ચાહે, તે કેવી રીતે શુદ્ધ થાય? (તે કહીએ છીએ)-જે પોતાની ચેતના પ્રકાશ શક્તિ ઉપયોગવડે પ્રગટ છે તેને પ્રતીતિમા લાવે. પાણીના તરંગની જેમ ખડખડિયા (-વિકલ્પ) થાય છે તો થાઓ, પણ પરિણામ દર્શન-જ્ઞાનમા ડૂબતાં નિજ સમુદ્રમા મળે (અને સ્વભાવનો) મહિમા પ્રગટ કરે. પરમા પરિણામને લીન કરે છે પરંતુ (પર) વસ્તુ તો જુદી છે, તે છૂટી જાય છે, ખેદ થાય, મેલા થાય ત્યા પરિણામ ન ગોપવવા, સ્વરૂપમા લગાડવા અશુદ્ધ જ્ઞાનમાં પણ જાણપણુ તો ન ગયું તે જાણપણા તરફ જોતાં, નિજ જ્ઞાન જાતિ છે. એવી ભાવનામા નિજ રસાસ્વાદ આવે છે. આ વાત કંઈ કહેવા માત્ર નથી, ચાખવામા (-અનુભવમા) સ્વાદ છે, (એ સ્વાદ) જેણે ચાખ્યો તે જાણે છે, લખાણમા (તે) આવતો નથી. આ તરફ બાહ્યમા દેખી દેખીને અંતરને વિસર્યો છે તેથી જ ચોરાશીમાં લોટે (-ભટકે) છે જેમ [૧]લોટનજડીને દેખી દેખીને બિલાડી લોટે છે, તેમ બાહ્યમાં દેખી દેખીને જીવ ભટકે છે. જો બાહ્યમા દેખવાનું છોડે તો લોટવાનું છૂટે; માટે પર દર્શન મટાડી નિજ અવલોકનવડે આ મુક્તપદ છે, અનુભવ છે, અનંત સુખ(રૂપ) ચિદ્વિલાસનો પ્રકાશ છે.

૧, આત્માવલોકન પૃ. ૫૦, ૫૮, અનુભવપ્રકાશ ગુજ૦ બીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૨૨

અનંત સંસાર કેમ મટે?

કોઈ કહે કે સંસાર અનંત છે તે કેમ મટે?

તેનું સમાધાન-વાંદરાનુ ફસાવું એટલું જ છે કે મૂઠી છોડતો નથી; પોપટનુ ફસાવું એટલું જ છે કે નળીને છોડતો નથી. કૂતરાનું ફસાવું એટલું જ છે કે તે ભસે છે. કોઇ ત્રણ વાકવાળી દોરડીમા સર્પ માને છે. ત્યા સુધીજ (તેને) ભય છે. મૃગ, મૃગજળમાં જળ માનીને દોડે છે, તેથી જ દુઃખી છે. તેમ આત્મા પરને પોતારૂપ માને છે, એટલો જ સંસાર છે, ન માને તો મુક્ત જ છે. જેમ એક નારીએ કાષ્ટની પૂતળી બનાવીને. તેને અલંકાર-વસ્ત્ર પહેરાવીને પોતાના મહેલમા પથારીમા સુવાડી રાખી, (અને તેને) લૂગડાથી ઢાકી દીધી. ત્યા, તે નારીનો પતિ આવ્યો, તેણે એમ જાણ્યું કે મારી નારી શયન કરે છે, તેને હલાવે, પવન નાખે, પરંતુ તે (પૂતળી) તો બોલે નહિ. આખી રાત બહુ સેવા કરી પ્રભાત થયુ ત્યારે તેણે જાણ્યું કે (આ તો) કાષ્ટની (પૂતળી) છે. ત્યારે તે પસ્તાયો કે મેં જૂઠી સેવા કરી. તેમ (અનાદિથી) આત્મા પર અચેતનની સેવા વૃથા કરે છે જ્ઞાન થતા તે જાણે છે કે આ જડ છે ત્યારે તે તેનો સ્નેહ ત્યાગે છે અને સ્વરૂપાનંદી થઇને સુખ પામે છે.

ઉપયોગની ઉઠણી (ઉત્પતિ) સદા થાય છે, તે (ઉપયોગ)ને સંભાળે, પરમાં ઉપયોગ ન દે. આત્માનો ઉપયોગ જે તરફ લાગે તે-રૂપ થઇ જાય છે; માટે ઉપયોગવડે પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વિચા-

---

અનુભવ પ્રકાશ આવૃત્તિ બીજી પૃ. ૨૨-૨૩

રીને સ્વરૂપની સ્થિરતા-વિશ્રામ-આચરણ કરવા. અનંત ગુણમા ઉપયોગ લગાડવો. મનદ્વારા ઉપયોગ ચ ચળ (થાય) છે તે ચંચળતાને રોકવાથી ચિદાન દ ઉઘડે છે-જ્ઞાનનયન ખૂલે છે. અન તગુણમા મન લાગે ત્યારે ઉપયોગ અનંતગુણમા અટકે છે, અને ત્યારે વિશુદ્ધ થાય છે, પ્રતીતિવડે રસાસ્વાદ ઊપજે છે, તેમા મગ્ન થઇને રહેવું. પરિણામને વસ્તુની અન તશક્તિમા સ્થિર કરવા આ જીવના પરિણામ પરભાવોનું જ અવલંબન કરીને (તેને) સેવ્યા કરે છે, ત્યા, તે ભાવોને જ સેવતા, (પરભાવરૂપ) પરિણામભાવને જ નિજ પરિણામ સ્વભાવપણે દેખે છે, જાણે છે, સેવે છે, પરને નિજસ્વરૂપ ઠીક કરીને [માનીને] રાખે છે. એને એજ પ્રમાણે અનાદિથી કરતાં આ જીવના પરિણામની અવસ્થા ઘણા કાળ સુધી વીતી, પણ [સ્વ] કાળ પામીને ભવ્યતા પરિપકવ થઇ ત્યારે શ્રીગુરુના ઉપદેશરૂપ કારણ પામ્યો. તે ગુરુએ એમ ઉપદેશ કર્યો કે-[હે ભવ્ય ! તુ] પરિણામવડે પરની સેવા કરી કરીને નીચ એવા પરને ઉચ્ચ એવા સ્વપણે દેખે છે. એ પર (અને) નીચ છે (તેનામા) સ્વ (પણું) કે ×ઉચ્ચપણું નથી [તે પર વસ્તુઓ] તને ર ચમાત્ર પણ કાંઈ દઇ શકતી નથી. તે મને દે છે એમ તુ જૂઠું જ માની રહ્યો છે. એ તો નીચ [અને] પર છે, તુ તે નીચને સ્વ-પણે અને ઉચ્ચપણે માનીને બહુ જ નીચ થયો છે.

હે ભવ્ય ! પરિણામમા જે કાંઈ નિજ ઉચ્ચપણું છે તેને તેં [કદી] દેખ્યું નથી, જાણ્યું નથી ને સેવ્યુ નથી, તેથી તેને તુ ક્યાથી યાદ રાખે ? વળી. જો હવે તે સ્વભાવને (તુ) દેખ, જાણ અને તેની

- આત્માવલોકનમા ગજાનું દૃષ્ટાંત આપીને આ પ્રકરણ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. જુઓ પૃ. ૧૬૭ થી ૧૮૧.

× અહી સ્વદ્રવ્યનું ઉપાદેયપણું બતાવવા તેને ઉચ્ચ કહ્યું છે ને પર દ્રવ્યનું હેયપણું બતાવવા તેને નીચ કહ્યું છે.

સેવા કર, ત્યારે પોતાથી જ તને યાદ પણ રહેશે. તું સુખી થશે. અયાચી (અયાચક, સ્વાધીન) મહિમા લહીશ અને તું પ્રભુ થઇ જઇશ. આ જે છ દ્રવ્યો છે તેમાં ચેતન રાજા છે (ચેતન સિવાયના અન્ય) તે પાંચ દ્રવ્યોમા તો તુ ન અટક. તારો મહિમા ઘણુંજ ઊંચો છે. જે નોકર્મ (રૂપ) વસતી વસે છે તે તારાથી જ (-ચેતન રાજાથી જ) વસતી જેવી લાગે છે. અને આઠ કર્મને દેખ. તે પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યની જાતિ છે, પોતાનુ અંગ નથી. (કર્મ વગેરે) પૌદ્ગલિક જાતિની જે જે સજ્ઞા છે, તે જ તે જ જાતિની સંજ્ઞા ચેતનપરિણામમાં ધરી છેઃ તે સ્વભાવ નથી. તે પર કલિત [-પર સાથે યુક્ત] ભાવ છે. માટે નિજ ચેતનાએ [પરભાવનો જે] જૂઠો સ્વાંગ ધર્યો છે તે પરભાવ [રૂપી] સ્વાંગને દૂર કર. તેને દૂર કરતા જ [તું] પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્ સ્વભાવ-સન્મુખ સ્થિર થઇશ-વિશ્રામ પામીશ અને વચનાતીત મહિમાને પામીશ. [એ પ્રમાણે પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત કર્યા પછી], પર-નીચ પરિણામને ધારણ કરવા છતા પણ ચેતનરાજાને ઠીક કર્યો છે [-ઓળખી લીધો છે] તેથી તે નીચ સંબંધમા તુ ઠગાશે નહિ. [એ રીતે] વધતા વધતા પરમપદને પામીશ, અને ત્રણે લોકમા તારી દુહાઇ વર્તાવીશ [-ફેલાશે.]

-એ પ્રમાણે ગુરુવચન સાભળીને જ્ઞાતા પોતાની ચેતનાશક્તિને ગ્રહે છે. [અને પરમા] જ્યા જ્યાં દેખે છે ત્યાં ત્યાં જડનો નમૂનો છે, અનુપમ જ્ઞાનજ્યોતિ તે પોતાનું પદ છે. સ્વરૂપ પ્રકાશવડે અનાદિ વિભાવનો વિનાશ થાય છે. પોતાના સ્વરૂપમાંથી દર્શન-જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઊઠે છે. તે [દર્શન-જ્ઞાન] પર પદને દેખીજાણીને અશુદ્ધ થાય છે. અહીં એટલુ વિશેષ છે કે જ્યાં રાગાદિ પરિણામરૂપે દેખવું-જાણવું છે ત્યાં વિશેષ અશુદ્ધતા છે [અને] સામાન્ય પદની દશાથી દેખે-જાણે છે ત્યાં સામાન્ય અશુદ્ધતા છે.

ચોથા ગુણસ્થાનવાળાને એકદેશ ઉપયોગની સંભાળ થઇ છે. ત્યા,

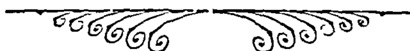
(તેને) એકદેશ શુદ્ધતા જાણવી.

હવે પાચમા ગુણસ્થાનમા અપ્રત્યાખ્યાન સબંધી રાગાદિક ગયા તેટલી અશુદ્ધતા ગઈ અને સ્થિરતા ચઢતી ગઇ, ત્યા એકદેશ સ્થિરતા થતા એક દેશ સયમ નામ પામ્યો.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમા પ્રત્યાખ્યાન(આવરણ સબધી રાગાદિક)નો અભાવ થયો અને સ્થિરતા વિશેષ થઇ, સકળ આકુળતાનુ કારણ સકળ પાપ છે. તેનો અભાવ થયો. પણ અશુભભાવ એવો ગૌણતારૂપ થઈ ગયો કે દુર્ગતિના કારણરૂપ પાપબંધ થતો નથી. (ત્યા) શુભ મુખ્ય છે (ને) શુદ્ધ ગૌણ છે. શુદ્ધ ગૌણ હોવા છતા પણ તે મુખ્યતાને દોરે છે તેથી મુખ્ય જેવું જ કામ કરે છે. (શુદ્ધ) ગૌણ હોવા છતા પણ તે બલિષ્ઠ છે.

છઠ્ઠાવાળાને ભેદવિજ્ઞાનના વિચારમા શુદ્ધોપયોગરૂપ સાતમું (ગુણ-સ્થાન) જલદી થાય છે. શુભ ઉપયોગમા ગર્ભિત શુદ્ધતા છે તેથી સાત-માનું સાધક છઠ્ઠું છે. (છઠ્ઠા ગુણસ્થાને) ક્રિયા [અને] ઉપદેશ હોય છે પરંતુ વિશેષ સ્થિરતાને લીધે [ત્યા] સકલવિરતિ સયમ નામ પામે છે.

સાતમા ગુણસ્થાનથી શરૂ કરીને આગળ આગળ વીતરાગ નિર્વિ-કલ્પ સમાધિ વધતી ગઈ, નિષ્પ્રમાદ દશા થઇ, પોતાના સ્વભાવનો રસાસ્વાદ મુખ્ય થયો અને વધતા વધતા ગુણસ્થાન અનુસાર વધ્યો.

સેવા કર. ત્યારે પોતાથી જ તને યાદ પણ રહેશે. તું સુખી થશે. અયાચી (અયાચક, સ્વાધીન) મહિમા લહીશ અને તું પ્રભુ થઈ જઈશ. આ જે છ દ્રવ્યો છે તેમાં ચેતન રાજા છે. (ચેતન સિવાયના અન્ય) તે પાંચ દ્રવ્યોમાં તો તું ન અટક. તારો મહિમા ઘણો જ ઊંચો છે. જે નોકર્મ (રૂપ) વસતી વસે છે તે તારાથી જ (-ચેતન રાજાથી જ) વસતી જેવી લાગે છે. અને આઠ કર્મને દેખ. તે પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યની જાતિ છે, પોતાનું અંગ નથી. (કર્મ વગેરે) પૌદ્ગલિક જાતિની જે જે સંજ્ઞા છે તે જ તે જ જાતિની સંજ્ઞા ચેતનપરિણામમાં ધરી છે. તે સ્વભાવ નથી. તે પર કલિત [-પર સાથે યુક્ત] ભાવ છે. માટે નિજ ચેતનાએ [પરભાવનો જે] જૂઠો સ્વાંગ ધર્યો છે તે પરભાવ [રૂપી] સ્વાંગને દૂર કર. તેને દૂર કરતાં જ [તું] પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્ સ્વભાવ-સન્મુખ સ્થિર થઈશ-વિશ્રામ પામીશ અને વચનાતીત મહિમાને પામીશ. [એ પ્રમાણે પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત કર્યા પછી]. પર-નીચ પરિણામને ધારણ કરવા છતાં પણ ચેતનરાજાને ઠીક કર્યો છે [-ઓળખી લીધો છે] તેથી તે નીચ સંબંધમાં તું ઠગાશે નહિ. [એ રીતે] વધતા વધતાં પરમપદને પામીશ, અને ત્રણે લોકમાં તારી દુહાઈ વર્તાવીશ [-ફેલાશે.]

-એ પ્રમાણે ગુરુવચન સાંભળીને જ્ઞાતા પોતાની ચેતનાશક્તિને ગ્રહે છે. [અને પરમાં] જ્યાં જ્યાં દેખે છે ત્યાં ત્યાં જડનો નમૂનો છે, અનુપમ જ્ઞાનજ્યોતિ તે પોતાનું પદ છે. સ્વરૂપ પ્રકાશવડે અનાદિ વિભાવનો વિનાશ થાય છે. પોતાના સ્વરૂપમાંથી દર્શન-જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઊઠે છે. તે [દર્શન-જ્ઞાન] પર પદને દેખીજાણીને અશુદ્ધ થાય છે. અહીં એટલું વિશેષ છે કે જ્યાં રાગાદિ પરિણામરૂપે દેખવું-જાણવું છે ત્યાં વિશેષ અશુદ્ધતા છે [અને] સામાન્ય પદની દશાથી દેખે-જાણે છે ત્યાં સામાન્ય અશુદ્ધતા છે.

ચોથા ગુણસ્થાનવાળાને એકદેશ ઉપયોગની સંભાળ થઈ છે. ત્યાં,

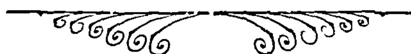
(તેને) એકદેશ શુદ્ધતા જાણવી.

હવે પાચમા ગુણસ્થાનમા અપ્રત્યાખ્યાન સબંધી રાગાદિક ગયા તેટલી અશુદ્ધતા ગઈ અને સ્થિરતા ચઢતી ગઇ; ત્યા એકદેશ સ્થિરતા થતા એક દેશ સયમ નામ પામ્યો.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમા પ્રત્યાખ્યાન(આવરણ સબધી રાગાદિક)નો અભાવ થયો અને સ્થિરતા વિશેષ થઇ, સકળ આકુળતાનુ કારણ સકળ પાપ છે. તેનો અભાવ થયો. પણ અશુભભાવ એવો ગૌણતારૂપ થઈ ગયો કે દુર્ગતિના કારણરૂપ પાપબંધ થતો નથી. (ત્યા) શુભ મુખ્ય છે (ને) શુદ્ધ ગૌણ છે. શુદ્ધ ગૌણ હોવા છતા પણ તે મુખ્યતાને દોરે છે તેથી મુખ્ય જેવું જ કામ કરે છે. (શુદ્ધ) ગૌણ હોવા છતા પણ તે બલિષ્ઠ છે.

છઠ્ઠાવાળાને ભેદવિજ્ઞાનના વિચારમા શુદ્ધોપયોગરૂપ સાતમુ (ગુણ-સ્થાન) જલદી થાય છે. શુભ ઉપયોગમા ગર્ભિત શુદ્ધતા છે તેથી સાત-માનું સાધક છઠ્ઠુ છે. (છઠ્ઠા ગુણસ્થાને) ક્રિયા [અને] ઉપદેશ હોય છે પરંતુ વિશેષ સ્થિરતાને લીધે [ત્યા] સકલવિરતિ સયમ નામ પામે છે.

સાતમા ગુણસ્થાનથી શરૂ કરીને આગળ આગળ વીતરાગ નિર્વિ-કલ્પ સમાધિ વધતી ગઈ, નિષ્પ્રમાદ દશા થઈ, પોતાના સ્વભાવનો રસાસ્વાદ મુખ્ય થયો અને વધતા વધતા ગુણસ્થાન અનુસાર વધ્યો.

મનની પાંચ ભૂમિકા

પરિણામ મનદ્વારા થઇને વર્તે છે. તે મનની પાંચ ભૂમિકા છે- ૧. ક્ષિપ્ત, ૨. વિક્ષિપ્ત, ૩. મૂઢ, ૪. ચિંતાનિરોધ અને ૫. એકાગ્ર. આ [પાંચ] ભૂમિકાઓમાં મનનું ફરવુ છે. તેનું વિવેચન કહીએ છીએઃ—

૧. ક્ષિપ્ત તેને કહીએ કે જ્યાં વિષય–કષાયમાં વ્યાપ્ત થઇને રંજક-રૂપ [–અશુદ્ધ] ભાવમાં સર્વસ્વ જોયું [માની લીધું] છે

૨. વિક્ષિપ્ત (તેને) કહીએ [કે જ્યા] ચિંતાની આકુળતાવડે કાંઈ વિચાર ઊપજી શકે નહિ.

૩. મૂઢ (તેને) કહીએ કે જ્યા હિતને અહિત માને, અહિતને હિત માને, દેવને કુદેવ માને, કુદેવને દેવ માને, ધર્મને અધર્મ માને, અધર્મને ધર્મ માને, પરને સ્વ માને અને પોતાને જાણે નહિ. [એ પ્રમાણે] વિવેક રહિત [હોય તેને] મૂઢ મન કહીએ.

૪. જે ચિંતાનિરોધ કહીએ તે એકાગ્રતાને કહીએ.

૫. બ્રહ્મ વિષે સ્થિરતા થઇ, સ્વરૂપરૂપ પરિણમ્યો, એકત્વ ધ્યાન થયું તે સ્વરૂપ–એકાગ્રતા છે. પરવિષે એકાગ્રપણું તો થાય છે પરંતુ તેમાં તો આકુળતા છે, તે અનેક વિકલ્પનુ મૂળ છે, દુઃખ અને બાધાનો હેતુ છે, માટે તેને એકાગ્ર ન કહીએ. અહીં સ્વરૂપ સ્થિતિ[રૂપ] એકાગ્ર જાણવું. પર વિષે [એકાગ્રતા] બંધનુ મૂળ છે. તે સ્વરૂપ–સાધક છે કે જેણે પોતામાં એકાગ્રચિંતાનિરોધ કર્યો છે, [તેનો ઉપયોગ] પરમા લાગે ત્યા પણ તે એવો જ સ્થિર રહે છે કે અન્ય ચિંતા રહેતી નથી. સામાન્યપણે આ પાંચે [ભૂમિકા] સંસાર અવસ્થામાં સ્નેહયુક્ત લગા-

ડીએ તો તે સંસારનું કારણ છે. વિશેષપણે વિચારતા ધર્મગ્રાહકનયથી ચિંતાનિરોધ અને એકાગ્રતા એ બન્ને ભૂમિકાઓ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનનુ કારણ છે, અને તે સમાધિને સાધે છે. તેની સાક્ષીરૂપ શ્લોક [આ પ્રમાણે છે]:—

साम्यं स्वास्थ्य समाधिश्च योगश्चेतोनिरोधनम् ।
शुद्धोपयोग इत्येते भवन्त्येकार्थवाचका. ॥ ६४ ॥

(પદ્મન દિપ ચવિશતિકા–એકત્વસપ્તતિ)

અર્થ—સામ્ય, સ્વાસ્થ્ય. સમાધિ, યોગ, ચિત્તનિરોધ અને શુદ્ધો-પયોગ–એ બધા એકાર્થવાચક છે.

અર્થઆગમ અર્થઆગમવડે જ્ઞાનઆગમ-[એમ] શ્રી જિનાગમમાં કહ્યું છે.

કોઇ કહે કે 'શબ્દ'-(શબ્દ-લયસમાધિ એવો ભેદ) શા માટે કહ્યો ?

તેનું સમાધાનઃ—શુક્લધ્યાનનાં ભેદમાં શબ્દથી શબ્દાંતર બતાવ્યું છે તે રીતે [અહીં] જાણવું. જ્યાં, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના વિચારદ્વારા વસ્તુમાં લીન થવું (તે અર્થ-લયસમાધિ છે); જ્ઞાનમાં પરિણામ આવ્યા (તો) ત્યા જ લીન થયા, દર્શનમાં પરિણામ આવ્યા (તો) ત્યાં જ લીન થયા. લયસમાધિના વિકલ્પ-ભેદને મટાડીને નિજમાં વિશ્રામ, આચરણ, સ્થિરતા, જ્ઞાયકતા વર્તે છે. જે જે ઇંદ્રિયવિષય પરિણામવડે ઇંદ્રિય-ઉપયોગ નામ ધાર્યું હતું અને સંકલ્પવિકલ્પ રૂપ મન ઉપયોગ નામ પામ્યું હતું તે ઉપયોગ છૂટતાં બુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન ઉપયોગ ઊપજે. તે [ઇંદ્રિય-ઉપયોગ અને સંકલ્પવિકલ્પરૂપ મન-ઉપયોગરૂપ] જાણપણું બુદ્ધિથી જુદું છે. જ્ઞાન, જ્ઞાનપરિણતિવડે જ્ઞાનને વેદતા આનંદ પામે છે અને લીન થતાં સ્વરૂપમાં તાદાત્મ્ય હોય છે. જ્યાં જ્યા પરિણામ વિચરે ત્યાં ત્યાં શ્રદ્ધા કરે અને લીન થાય. માટે જ્યારે દ્રવ્ય-ગુણમા પરિણામ વિચરે ત્યારે ત્યા શ્રદ્ધા કરીને લીન થાય, તેને લયસમાધિ કહીએ.

૨. પ્રસંજ્ઞાત સમાધિ.

હવે પ્રસજ્ઞાત સમાધિનો ભેદ કહીએ છીએઃ—

સમ્યક્ત્વને જાણે અને ઉપયોગ વિષે એવો ભાવ ભાવે કે ચેતનાનો પ્રકાશ અનંત છે, પરંતુ [તેમા] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર મુખ્ય છે. મારી દૃષ્ટાશક્તિ નિર્વિકલ્પ ઊઠે છે, જ્ઞાનશક્તિ વિશેષને જાણે છે, ચારિત્રપરિણામ વડે વસ્તુને અવલંબીને-વેદીને-વિશ્રામ કરીને આચરીને સ્થિરતાને ધારણ કરે છે. પોતે પોતાના સ્વભાવકર્મને કરીને

કર્તા થાય છે, સ્વભાવ કર્મ છે. નિજ પરિણતિવડે પોતે પોતાને સાધે છે, પોતાની પરિણતિ પોતાને સોપે છે, પોતે [પોતાને] પોતામા પોતાથી સ્થાપે છે, પોતાના ભાવનો પોતે આધાર છે. [એ પ્રમાણે] પોતાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને સારી રીતે વિચારીને સ્થિરતાવડે રાગાદિ વિકારને ન આવવા દે, જેમ જેમ ઉપયોગનુ જાણપણુ વર્તે તેમ તેમ ધ્યાનની સ્થિરતામા આનદ વધે, અને સમાધિસુખ થાય. વીતરાગપરમાનંદ સમરસીભાવના સ્વસ વેદનને સુખ-સમાધિ કહીએ. દ્રવ્ય દ્રવવાના ભાવરૂપ છે, ગુણ લક્ષણભાવરૂપ છે અને પર્યાય પરિણમનલક્ષણ વડે વેદનાના ભાવરૂપ છે-એ પ્રમાણે વસ્તુ રસનુ સર્વસ્વ જણાવાયોગ્ય ભાવ છે તેને સમ્યક પ્રકારે જાણીને સમાધિને સિદ્ધ કરે, તેને પ્રસંજ્ઞાત સમાધિ કહીએ.

આમા પણ ત્રણ ભેદ છે. પ્રસંજ્ઞાત [એવો શબ્દ તે] શબ્દ છે, [એ] શબ્દનો જે 'સમ્યગ્જ્ઞાનભાવ' તે અર્થ છે અને તેનુ [શબ્દ તથા અર્થનુ] જાણપણુ તે જ્ઞાન છે.-એ ત્રણે ભેદ અહી જાણવા જાણનારના મતને જાણી-માનીને તેમા મહાતદરૂપપણે સમાધિ ધારીએ. તે પ્રસંજ્ઞાત (સમાધિ) કહીએ.

૩. વિતર્ક-અનુગત સમાધિ

હવે, વિતર્કાનુગત સમાધિ કહીએ છીએ:—

દ્રવ્ય શ્રુતવડે વિચાર કરવો તે વિતર્કશ્રુત છે. અર્થમા મન લગાવવુ તે ભાવશ્રુત છે. વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસ વેદનરૂપ સમરસીભાવવડે ઉત્પન્ન આનંદ તે ભાવશ્રુત છે. કઈ રીતે? તે કહીએ છીએ. ભાવશ્રુત અર્થમાં ભાવ [છે], ત્યા, દ્રવ્યશ્રુતનો અર્થ એવો છે કે દ્રવ્યશ્રુતમા જ્યા ઉપાદેય વસ્તુનું વર્ણન છે ત્યા અનુપમ આનદઘન ચિદાત્મા-અનંત ચૈતન્ય ચિહ્નના અનુભવનો રસાસ્વાદ બતાવ્યો છે. અને મન-ઈન્દ્રિય દ્વારા ચેતનાવિકાર વર્તતો હતો તે શુભ-અ

છોડાવીને શ્રુતવિચારવડે જ્ઞાનાદિ ઉપયોગની પ્રવૃત્તિદ્વારા પોતાનું સ્વરૂપ-પિછાણવું. જેમ દીપકની આડા ચાર પડદા હતા, તેમાંથી ત્રણ પડદા દૂર થતા પ્રકાશ પિછાણ્યો (અને તેથી) દીપક છે-અવશ્ય છે [એમ] પ્રકાશનો અનુભવ થયો (ચોથો પડદો દૂર થતા દીપક સાક્ષાત્ પ્રગટ થશે) તેમ (આત્માના ચૈતન્ય પ્રકાશ આડા ચાર કષાયરૂપ ચાર પડદા છે), ત્રણ કષાય-ચોકડી ગઇ ત્યારે ચેતના પ્રકાશ સ્વજાતિ જ્યોતિનો અનુભવ નિજવેદનથી એવો થયો, ત્યારે ચેતના-પ્રકાશનો અનુભવ એવો થયો કે પરમાત્મભાવનો આનંદ આ ભાવ શ્રુત-આનંદમાં માનો કે પ્રતીતિરૂપે સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થયો છે. [જ્યારે] ચોથો પડદો જશે ત્યારે કૃતકૃત્ય પરમાત્મા થઇ નિવડશે. અનુભવતા પ્રકાશની જાત તો તે જ છે, અન્ય નથી.

કોઇ એવી વિતર્કણા કરે છે કે-વિશેષ લક્ષણ અવયવને જાણનારું જ્ઞાન છે અને સામાન્ય-વિશેષરૂપ પદાર્થના નિર્વિકલ્પ સત્તામાત્ર અવલોકનરૂપ દર્શન છે. જ્ઞાન છે તે દર્શનને જાણે છે તો ત્યા જ્ઞાનમાં સામાન્ય અવલોકન કઇ રીતે થયું ? અને દર્શન છે તે જ્ઞાનને પણ દેખે છે, જ્ઞાન દર્શનને જાણે છે, [ત્યાં] દર્શન તો સામાન્ય છે, તે સામાન્યને જાણતાં સામાન્યનુ જ્ઞાન થયું, તો ત્યાં વિશેષજાણવુ કઇ રીતે થયુ ?

તેનું સમાધાન —ચિદ્પ્રકાશમાં આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાને દર્શનના સર્વ પ્રદેશ જાણ્યા, દર્શનનુ સ્વ-પર દેખવાપણુ સર્વ જાણ્યું. દર્શનનું લક્ષણ, સંજ્ઞાદિ ભેદ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ ભેદ એ સર્વને જ્ઞાન જાણે છે એટલે દર્શનના વિશેષને જ્ઞાન જાણે છે. અને જ્ઞાનને દર્શન કઇ રીતે દેખે છે ? તેનુ સમાધાન-' જાણવું ' તે જ્ઞાનનું સામાન્ય (લક્ષણ) અને 'સ્વ-પરને જાણવું' તે જ્ઞાનનું વિશેષ (લક્ષણ)-એ બને લક્ષણમય જ્ઞાન છે [તે] જ્ઞાન સંજ્ઞાદિ

- જુઓ., અનુભવ પ્રકાશ ગુજ. આવૃતિ બીજી, પૃ-૧૪,

ભેદવાળુ છે, તેને નિર્વિકલ્પરૂપ દેખે છે, તેથી સામાન્ય અવલોકન થયુ. (જ્ઞાન અને દર્શન) એ બ નેનો પ્રકાશ એક ચેતનસત્તાથી થયો છે, તે બ નેની સત્તા એક છે-આવો તર્ક સમાધાનકારથી ભાવશ્રુતમા થયો છે આ ભાવશ્રુતનુ નામ વિતર્ક છે 'અનુગત' કહેતા તે (વિતર્ક) ની સાથે જ સુખ થયુ તેને [વિતર્ક અનુગત] સમાધિ કહીએ. છદ્મસ્થને તે (સુખ) ભાવશ્રુતના વિલાસથી ચૈતન્ય પ્રકાશને જાણતા-વેદતા-અવલોકતા-અનુભવતા થાય છે. જ્ઞાતાને પોતાના આનદથી સમાધિ ઊપજે છે

તેના ત્રણ ભેદ છે. પ્રથમ તો વિતર્ક એવો શબ્દ છે, તેનો અર્થ, શ્રુત-વિતર્કનો અર્થ છે (અને) તે અર્થનુ જ્ઞાન, તેને જ્ઞાન કહીએ. શબ્દ દ્વારા અર્થ અર્થ દ્વારા જ્ઞાન અને જ્ઞાન દ્વાર આનદરૂપ સમાધિ છે. એ પ્રમાણે વિતર્કસમાધિનુ સ્વરૂપ કહ્યુ તે જાણવુ.

૪. વિચાર-અનુગત સમાધિ

હવે, વિચાર-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએ—

શ્રુતના જુદા જુદા અર્થ વિચારવા તેને વિચાર કહીએ. શ્રુતના અર્થદ્વારા સ્વરૂપના વિચારમા વસ્તુની સ્થિરતા-વિશ્રામ-આચરણ-જ્ઞાયકતા-આનદ-વેદના-અનુભવ. નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય છે તે કહીએ છીએ. અર્થ કહેતા ધ્યેય (રૂપ) વસ્તુદ્રવ્ય, અથવા ગુણ અથવા પર્યાય. દ્રવ્ય-વિચાર અનેક પ્રકારે છે: ગુણ-પર્યાયરૂપ અથવા સત્તારૂપ અથવા ચેતનાપુંજ-એ પ્રમાણે દ્રવ્યને વિચારી પ્રતીતિમા લીન થતા સમાધિ થાય છે કેવળ વિચાર જ ન કરે પણ પોતાને અનુભવે. જે જ્ઞાન ગુણનો પ્રકાશ, તેનો વિચાર કહેતાં પ્રાપ્તિ થાય, તે જ ધ્યાન છે. પર્યાયને સ્વરૂપમા લીન કરે, મનને દ્રવ્યમાંથી ગુણમા લાવે, ગુણમાથી પર્યાયમા લાવે અથવા બીજા પ્રકારે ધ્યેયને ધ્યાવે તેને (અર્થથી) અર્થાંતર કહીએ. અથવા

સામાન્ય-વિશેષ દ્વારા કે ભેદ-અભેદદ્વારા વસ્તુમા ધ્યાન ધરીને સિદ્ધિ કરે તેને પણ અર્થથી અર્થાંતર કહીએ.

શબ્દ એટલે વચન; એક દ્રવ્ય વચન. બીજું ભાવ વચન. અહીં ભાવવચન સમજવું. ભાવશ્રુત એટલે વસ્તુના ગુણમા લીનતા. ભાવ વચનમાં જે ગુણ-વિચારદ્વાર હતું તે ફરી બીજા ગુણમા બીજા વિચાર ન કરતાં સ્થિરતા વડે આનંદ થાય છે. વસ્તુને પામવાના બીજા બીજા (નવા નવા) વિચાર શબ્દદ્વારા અંતરંગમાં થાય તેને શબ્દાંતર કહીએ. ઉપયોગમા એમ જાણ્યું કે હું દ્રવ્ય છું, હુ જ્ઞાનગુણ છું. હું દર્શન છું, વીર્ય છું.

'અહં', એટલે પોતે પોતાના પદમાં દ્રવ્ય-ગુણદ્વારા 'અહં' એવી શબ્દ-કલ્પનાવડે સ્વપદની પ્રતીતિ સ્થાપી. (અને) આનંદકંદમાં સ્વરૂપાચરણવડે સુખ થાય છે તે સમાધિ છે વચનજોગના ભાવથી ગુણસ્મરણ થયું, વિચાર સુધી વચન હતું, વિચાર છૂટી જતા મન જ લીનતામાં રહી ગયું-વચનયોગથી છૂટીને મનોયોગમા આવ્યો તેને યોગથી યોગાંતર કહીએ.

વિચાર એવો શબ્દ છે, 'ધ્યેય [રૂપ] વસ્તુ' એવો વિચારનો અર્થ છે અને તે ધ્યેયરૂપ વસ્તુના વિચારને જાણે તે જ્ઞાન છે-આ પ્રમાણે (ત્રણ) જુદા ભેદ લગાડવા.-અથવા વિચારમા જે ઉપયોગ આવે તે ઉપયોગમા પરિણામની સ્થિરતા તે જ ધ્યાન, તેનાથી ઊપજેલો જે આનંદ તેમા લીનતા (રૂપ) વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિ [છે] તેનું નામ વિચાર-અનુગત સમાધિ કહીએ.

૫. આનંદ-અનુગત સમાધિ.

હવે, આનદ-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએ—

જ્ઞાનવડે નિજસ્વરૂપને જાણે, તે જાણતા આનંદ થાય તે જ્ઞાનાનંદ, દર્શનવડે નિજપદને દેખતાં આનંદ થાય તે દર્શનાનંદ, નિજ

સ્વરૂપમાં પરિણમતાં આનંદ થાય તે ચારિત્રાનંદ આનંદને વેદવાવાળાને સહજપણે પોતાની પરિણતિ પોતપોતાના દર્શન-જ્ઞાનમાં રહે ત્યારે આનંદ જાણવો. જ્ઞાનનું જ્ઞાન કરતા, દર્શનને દેખતા અને વેદનારને વેદતા ચેતનાપ્રકાશનો આનંદ થાય છે. પોતે પોતાને વેદતા અનુભવમાં સહજ ચિદાનંદ સ્વરૂપનો આનંદ થાય છે, તે આનંદના સુખમાં સમાધિનું સ્વરૂપ છે. ધ્યાનમાં વસ્તુને વેદી વેદીને આનંદ થાય છે. આનંદની ધારણા ધરીને સ્થિર રહેવું તેને આનંદ-અનુગત સમાધિ કહીએ. જીવ અને કર્મના અનાદિ સંબંધ [રૂપ] બંધનવડે અવ્યાપકમાં વ્યાપકપણે એકત્વ જેવી દશા થઈ રહી છે, ભેદજ્ઞાનબુદ્ધિવડે તે જીવ-પુદ્‌ગલને જુદા જુદા કરે-જાણે નોકર્મ અને દ્રવ્યકર્મવર્ગણા જડ મૂર્તિક [છે] અને મારું જ્ઞાયક રૂપજ્ઞાન ઉપયોગ (છે)-એવા લક્ષણવડે જીવ-પુદ્‌ગલને જુદા જુદા પ્રતીતિમાં જાણે. જ્યાં સ્વરૂપમગ્નતા થઈ ત્યાં (તે) સ્વરૂપમગ્નતા થતાં જ આનંદ થયો.

આનંદ એવો શબ્દ છે, આનંદ શબ્દનો 'આનંદ' એવો અર્થ છે. આનંદ શબ્દને તથા આનંદ અર્થને જાણે તે જ્ઞાન છે-એ ત્રણે ભેદ આનંદ અનુગત સમાધિમાં લગાડવા જ્યાં આનંદઅનુગત સમાધિ છે ત્યાં સુખનો સમૂહ છે.

૬. અસ્મિતા-અનુગત સમાધિ

હવે, અસ્મિતા-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએઃ—

પરપદને પોતાનું માનીને જીવે અનાદિથી જન્માદિ દુઃખ સહન કર્યાં, પણ એક અસ્મિતા-અનુગત સમાધિ પ્રાપ્ત કરી નથી. તે [જન્માદિ દુઃખ] દૂર કરવા માટે આ સમાધિ શ્રીગુરુદેવ કહે છેઃ—'अहं ब्रह्मोऽस्मि (હું બ્રહ્મ છું') શુદ્ધ ચૈતન્યમય પરમ જ્યોતિ હું છું. જીવનો પ્રકાશ દર્શન-જ્ઞાન છે, જીવ સદા પ્રકાશે છે સંસારમાં શુદ્ધ પરમા-

ત્માને શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન હોય છે ને અંતરાત્માને એકદેશ શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન હોય છે. દર્શન-જ્ઞાનનો પ્રકાશ જ્ઞેયને દેખે જાણે છે, તે શક્તિ શુદ્ધ છે. તેમા એવા ભાવ કરે છે કે આ દર્શન જ્ઞાન આત્મા વગર હોય નહિ, એ મારો સ્વભાવ છે—એમ દર્શન-જ્ઞાનને પ્રતીતિમા માને. 'अहं अस्मि [—હુ છુ]' એમ પોતાને દર્શન-જ્ઞાનમા સ્થાપે. ધ્યાનમા 'अहं अस्मि—अहं अस्मि (અર્થાત્ હું છુ—હું છુ)' એમ માને. જેમ દેહમા અહં બુદ્ધિ ધરીને પોતાપણુ માને છે તેમ દર્શન-જ્ઞાનમાં 'હુ' પણું માનીને અહં (બુદ્ધિ) ધરે. દર્શન-જ્ઞાનમા, ધ્યાનમાં અહંપણું માને ત્યારે અનાદિ દુ ખનુ મૂળ એવુ દેહાભિમાન છૂટે, સ્વરૂપમાં પોતાપણું જાણે અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ઉપયોગ હુ છુ—એવી અહંબ્રહ્મબુદ્ધિ આવે; ત્યારે બ્રહ્મમા અહંબુદ્ધિ આનતા એવુ સુખ થયું કે દુઃખ-લોકને છોડીને અવિનાશી આનદલોકને પામ્યો; 'હું બ્રહ્મ—હું બ્રહ્મ—હુ બ્રહ્મ છુ" એમ વારવાર બુદ્ધિદ્વારા પ્રતીતિ કરે ત્યારે કેટલોક કાળ ધ્યાનમા એવો પ્રતીતિ ભાવ દૃઢ રહે પછી (એ પ્રમાણે) દૃઢ રહેતાં રહેતા અહંપણુ (—'હુ'પણું) છૂટી જાય અને 'અસ્મિ' (—'છુ'—એવો ભાવ) રહે, અસ્મિ એટલે 'ચૈતન્ય છુ" એવો (ભાવ) રહે, ચૈતન્ય 'હુ' છું એવો ભાવ (અસ્મિભાવ) રહી જાય 'છું—છુ" એવો ભાવ રહી જાય ત્યારે પરમાનંદ વધે અને વચનાતીત મહિમાનો લાભ થાય, તથા સ્વપદની પ્રતીતિરૂપ રહ્યા કરે—તેને અસ્મિતા અનુગત, સમાધિ કહીએ. તેનાથી અપૂર્વ આનંદ વધે છે.

અહંઅસ્મિ (અર્થાત હું છું) એવો શબ્દ છે, સ્વરૂપમાં 'હું છું' એવો ભાવ તે તેનો અર્થ છે, અને તે (બંને) નુ જાણપણુ તે જ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે ત્રણે ભેદ આમાં પણ લગાડવા

(૭) નિર્વિતર્ક—અનુગત સમાધિ.

હવે, નિર્વિતર્ક—અનુગત સમાધિ કહીએ છીએઃ—

અભેદ નિશ્ચલ સ્વરૂપભાવ (રૂપ) દ્રવ્યમા અથવા ગુણમા કે જ્યા વિતર્કણા નથી. (અને) નિશ્ચળતામા નિર્વિકલ્પ નિર્ભેદ ભાવના (છે), એકાગ્ર. સ્વસ્થિર, સ્વપદમા લીનતા છે, ત્યા નિર્વિતર્ક સમાધિ કહીએ.

નિર્વિતર્ક એવો શબ્દ છે. ' નિર્વિતર્ક એટલે તર્કરહિત સ્વપદમાં લીનતા-એવો તેનો અર્થ છે અને તેનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન છે. ત્રણ ભેદો આમા પણ લગાડવા.

(૮) નિર્વિચાર–અનુગત સમાધિ.

હવે, નિર્વિચાર–અનુગત સમાધિ કહીએ છીએઃ—

અભેદ સ્વાદમા એકત્વ અવસ્થા જાણી, ત્યા વિચાર નથી, સ્વરૂપ ભાવનાની નિશ્ચળવૃત્તિ થઇ છે, દ્રવ્યમા હોય તોય નિશ્ચળ છે, ગુણભાવના હોય તોય નિશ્ચળ છે અને પર્યાયવૃત્તિ પણ નિશ્ચળ છે, રાગાદિ વિકાર મૂળમાથી ગયા. સહજાનંદ સમાધિ પ્રગટી, નિજ વિશ્રામ પ્રાપ્ત થયો, વિશુદ્ધ વિશુદ્ધ થતો ગયો, સ્થિરતા થઇ, નિર્વિકલ્પદશા થઇ. અર્થથી અર્થાતર, શબ્દથી શબ્દાંતર કે જોગથી જોગાંતર-(એવો) વિચાર મટ્યો. ભેદ વિચારરૂપ વિકલ્પથી છૂટયો અને પરમાત્મદશાની નજીક આવ્યો. (-આવી દશાને) નિર્વિચાર સમાધિ કહીએ

નિર્વિચાર એવો શબ્દ, ' વિચાર રહિત ' એવો તેનો અર્થ (અને તેનુ) જાણપણુ તે જ્ઞાન-એ ત્રણે ભેદ (અહીં પણ) લગાડવા.

(૯) નિરાનંદ–અનુગત સમાધિ,

હવે, નિરાનંદ–અનુગત સમાધિ કહીએ છીએ —

સંસાર-આનંદ સર્વ છૂટયો. ઇંદ્રિયજનિત વિષયવલ્લભદશા ગઇ, વિકલ્પવિચારદ્વારા જે આનંદ હતો તે મિથ્યા જાણ્યો, પ-

ત્માને શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન હોય છે ને અંતરાત્માને એકદેશ શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન હોય છે. દર્શન-જ્ઞાનનો પ્રકાશ જ્ઞેયને દેખે જાણે છે, તે શક્તિ શુદ્ધ છે. તેમાં એવા ભાવ કરે છે કે આ દર્શન જ્ઞાન આત્મા વગર હોય નહિ, એ મારો સ્વભાવ છે-એમ દર્શન-જ્ઞાનને પ્રતીતિમા માને. 'अहं अस्मि [-હું છું]' એમ પોતાને દર્શન-જ્ઞાનમા સ્થાપે. ધ્યાનમા 'अह अस्मि-अह अस्मि (અર્થાત્ હુ છું-હુ છું)' એમ માને. જેમ દેહમા અહં બુદ્ધિ ધરીને પોતાપણુ માને છે તેમ દર્શન-જ્ઞાનમા 'હું' પણુ માનીને અહં (બુદ્ધિ) ધરે. દર્શન-જ્ઞાનમાં, ધ્યાનમા અહંપણું માને ત્યારે અનાદિ દુ ખનુ મૂળ એવુ દેહાભિમાન છૂટે. સ્વરૂપમાં પોતાપણં જાણે અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ઉપયોગ હુ છું-એવી અહ બ્રહ્મબુદ્ધિ આવે, ત્યારે બ્રહ્મમાં અહ બુદ્ધિ આવતા એવું સુખ થયું કે દુ ખ-લોકને છોડીને અવિનાશી આનંદલોકને પામ્યો, 'હું બ્રહ્મ-હું બ્રહ્મ-હું બ્રહ્મ છુ'' એમ વારંવાર બુદ્ધિદ્વારા પ્રતીતિ કરે ત્યારે કેટલોક કાળ ધ્યાનમા એવો પ્રતીતિ ભાવ દઢ રહે પછી (એ પ્રમાણે) દઢ રહેતા રહેતા અહંપણુ (-'હું'પણું) છૂટી જાય અને 'અસ્મિ' (-'છુ''-એવો ભાવ) રહે, અસ્મિ એટલે 'ચૈતન્ય છુ'' એવો (ભાવ) રહે, ચૈતન્ય 'હુ'' છું એવો ભાવ (અસ્મિભાવ) રહી જાય છુ-છુ'' એવો ભાવ રહી જાય ત્યારે પરમાનદ વધે અને વચનાતીત મહિમાનો લાભ થાય. તથા સ્વપદની પ્રતીતિરૂપ રહ્યા કરે-તેને અસ્મિતા અનુગત. સમાધિ કહીએ. તેનાથી અપૂર્વ આનંદ વધે છે.

અહ અસ્મિ (અર્થાત્ હુ છું) એવો શબ્દ છે, સ્વરૂપમા 'હું છુ'' એવો ભાવ તે તેનો અર્થ છે, અને તે (બંને) નુ જાણપણુ તે જ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે ત્રણે ભેદ આમાં પણ લગાડવા

(૭) નિર્વિતર્ક-અનુગત સમાધિ.

હવે, નિર્વિતર્ક-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએ:—

અભેદ નિશ્ચલ સ્વરૂપભાવ (રૂપ) દ્રવ્યમાં અથવા ગુણમા કે જ્યાં વિતર્કણા નથી. (અને) નિશ્ચળતામા નિર્વિકલ્પ નિર્ભેદ ભાવના (છે), એકાગ્ર. સ્વસ્થિર, સ્વપદમા લીનતા છે, ત્યા નિર્વિતર્ક સમાધિ કહીએ.

નિર્વિતર્ક એવો શબ્દ છે. 'નિર્વિતર્ક એટલે તર્કરહિત સ્વપદમાં લીનતા-એવો તેનો અર્થ છે, અને તેનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન છે. ત્રણ ભેદો આમા પણ લગાડવા.

(૮) નિર્વિચાર-અનુગત સમાધિ.

હવે, નિર્વિચાર-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએ —

અભેદ સ્વાદમા એકત્વ અવસ્થા જાણી, ત્યા વિચાર નથી, સ્વરૂપ ભાવનાની નિશ્ચળવૃત્તિ થઇ છે, દ્રવ્યમા હોય તોય નિશ્ચળ છે, ગુણભાવના હોય તોય નિશ્ચળ છે અને પર્યાયવૃત્તિ પણ નિશ્ચળ છે, રાગાદિ વિકાર મૂળમાથી ગયા, સહજાનંદ સમાધિ પ્રગટી, નિજ વિશ્રામ પ્રાપ્ત થયો, વિશુદ્ધ વિશુદ્ધ થતો ગયો. સ્થિરતા થઇ, નિર્વિકલ્પદશા થઇ. અર્થથી અર્થાંતર, શબ્દથી શબ્દાતર કે જોગથી જોગાંતર-(એવો) વિચાર મટ્યો. ભેદ વિચારરૂપ વિકલ્પથી છૂટયો અને પરમાત્મદશાની નજીક આવ્યો. (-આવી દશાને) નિર્વિચાર સમાધિ કહીએ

નિર્વિચાર એવો શબ્દ, 'વિચાર રહિત' એવો તેનો અર્થ (અને તેનુ) જાણપાણુ તે જ્ઞાન-એ ત્રણે ભેદ (અહીં પણ) લગાડવા.

(૯) નિરાનંદ-અનુગત સમાધિ,

હવે, નિરાનંદ-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએ —

સંસાર-આનંદ સર્વ છૂટયો, ઇન્દ્રિયજનિત વિષયવલ્લભદશા ગઇ, વિકલ્પવિચારદ્વારા જે આનંદ હતો તે મિથ્યા જાણ્યો, પરમિશ્રિત

આનંદ આવતો હતો તે ગયો અને સહજાનંદ પ્રગટયો. પરમપદવીની નજીક ભૂમિકા ઉપર આરૂઢ થયો, અહીં જ્યા વિભાવ મટયો ત્યાં એમ જાણ્યું કે આ મુક્તિદ્વારમા પ્રવેશ નજીક છે. અવિઘ્નપણે મુક્તિવધુ સાથેનો સંબંધ તથા અતીન્દ્રિય ભોગ થવાનુ નજીક જાણ્યું-આવી (દશાને) નિરાનંદ-અનુગત સમાધિ કહીએ.

નિરાનંદ એવો શબ્દ, 'પર-(ઇન્દ્રિયજનિત) આનંદ રહિત' એવો તેનો અર્થ અને તેનુ જાણપણું તે જ્ઞાન-એ ત્રણ ભેદ આમા પણ લગાડવા.

(૧૦) નિરસ્મિતા-અનુગત સમાધિ.

હવે, નિરસ્મિતા-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએ:—

ब्रह्म: अहं अस्मि (અર્થાત્ હું બ્રહ્મ છું)-એવો જે અસ્મિ ભાવ હતો. તે અસ્મિભાવ (હું છું-એવો વિકલ્પ) પણ દૂર થયો, વિકાર અત્યંત મટી ગયો, 'અસ્મિ' (-હું છું-એમ) મેં માન્યુ હતુ તે પણ મટી ગયું; નિજપદનો જ ખેલ છે, પરનુ બળ ન થયું, પરમ સાધક છે, પરમ સાધ્ય સાથે ભેટ થઈ છે, (તે ભેટ) એવી થઇ છે કે મન મળી ગયું. સ્વરૂપમા પોતે પોતાને જ સ્વસવેદન વડે જાણ્યો યણ પરમાત્મદશા નજીકમા નજીક છે. પરમ વિવેક થવાનું ...સોપાન છે. માન વિકાર ગયો ને વિમળ ચારિત્રનો ખેલ થયો, મનની મમતા મટી ને સ્વરૂપમા એવો હળી-મળી એક મેક થઈ ગયો કે તે આનંદ કેવળીગમ્ય છે, ત્યાં સમાધિમા સુખના કલ્લોલ ઊઠે છે, દુઃખની ઉપાધિ મટી ગઈ છે, આનંદ-ઘરમા પહોચી ગયો છે. રાજ્ય કરવાનુ રહ્યું છે, તો હમણા રાજ્યનો કળશાભિષેક થશે. કેવળજ્ઞાનરૂપી રાજ્યમુકુટ કિનારે ધર્યો છે, સમય નજીક છે, હમણા જ શિર ઉપર કેવળજ્ઞાન મુકુટ ધારણ કરશે-આ નિરસ્મિતા-અનુગત સમાધિ છે.

શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણ ભેદ આમા પણ લગાડવા.

(૧૧) વિવેકખ્યાતિ સમાધિ.

હવે વિવેકખ્યાતિ સમાધિ કહીએ છીએઃ—

પ્રકૃતિ અને પુરુષનું વિવેચન કહેતા જુદો જુદો ભેદ જાણવો તેને વિવેક કહીએ. બીજા ભેદ મટયા અને શુદ્ધ ચિદ્‌પરિણતિ (તથા) ચૈતન્ય પુરુષ એ બંનેની પ્રતીતિ (પૂર્વક) જ્ઞાનમા વિવેક થયો. ચિદ્ પરિણતિ વસ્તુને અને વસ્તુના અનત ગુણોને વેદનારી છે, ઉત્પાદ-વ્યય કરે છે, ષટ્‌ગુણી-વૃદ્ધિ-હાનિ લક્ષણ છે, વસ્તુને વેદીને તે આનદ ઉપજાવે છે. જેમ સમુદ્રમાં તરગ ઊપજે તે સમુદ્રભાવને જણાવે છે તેમ (ચિદ્ પરિણતિ) સ્વરૂપને જણાવે છે. સકળ-સર્વસ્વ પરિણતિને પ્રકૃતિ કહીએ અને પુરુષ કહેતા પરમાત્મા, તેમાથી પ્રકૃતિ ઊપજે છે. જેમ સમુદ્રમાંથી તરંગ ઊપજે છે તેમ. પુરુષને અનતગુણધામ, ચિદાનદ. પરમેશ્વર કહીએ તે બનેનું જ્ઞાનમાં જાણપણુ થયું પણ પ્રત્યક્ષ ન થયું વેદ્યવેદકમા પ્રત્યક્ષ છે પણ સપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન જેવુ પ્રત્યક્ષ નથી તેથી સાધક છે, થોડા જ કાળમાં પરમાત્મા થશે-આને વિવેકખ્યાતિ સમાધિ કહીએ.

શબ્દ અર્થ અને જ્ઞાન એવા ત્રણ ભેદ અહીં પણ લગાડવા.

(૧૨) ધર્મમેઘ સમાધિ.

હવે ધર્મમેઘ સમાધિ કહીએ છીએ —

ધર્મ કહેતા અનંત ગુણ અથવા નિજધર્મઉપયોગ, તેની વિશુદ્ધતા મેઘની જેમ વધી જેમ મેઘ વરસે તેમ ઉપયોગમાં આનદ વધ્યો-વિશુદ્ધતા વધી ચારિત્ર ઉપયોગમા અનત ગુણની શુદ્ધ પ્રતીતિ વેદના થઈ. કેવળજ્ઞાનમાં લઇએ તો ત્યા અનંત ગુણો વ્યક્ત થયા.

આનંદ આવતો હતો તે ગયો અને સહજાનંદ પ્રગટ્યો. પરમપદવીની નજીક ભૂમિકા ઉપર આરૂઢ થયો, અહીં જ્યા વિભાવ મટ્યો ત્યા એમ જાણ્યું કે આ મુક્તિદ્વારમા પ્રવેશ નજીક છે. અવિઘ્નપણે મુક્તિવધુ સાથેનો સંબંધ તથા અતીન્દ્રિય ભોગ થવાનુ નજીક જાણ્યુ-આવી (દશાને) નિરાનંદ-અનુગત સમાધિ કહીએ.

નિરાનંદ એવો શબ્દ, 'પર-(ઇન્દ્રિયજનિત) આનંદ રહિત' એવો તેનો અર્થ અને તેનુ જાણપણું તે જ્ઞાન-એ ત્રણ ભેદ આમા પણ લગાડવા.

(૧૦) નિરસ્મિતા-અનુગત સમાધિ.

હવે, નિરસ્મિતા-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએ:—

ब्रह्मः अहं अस्मि (અર્થાત્ હું બ્રહ્મ છું)-એવો જે અસ્મિ ભાવ હતો. તે અસ્મિભાવ (હુ છુ-એવો વિકલ્પ) પણ દૂર થયો, વિકાર અત્યંત મટી ગયો, 'અસ્મિ' (-હું છું-એમ) મે માન્યુ હતું તે પણ મટી ગયું, નિજપદનો જ ખેલ છે, પરંતુ બળ ન થયું, પરમ સાધક છે, પરમ સાધ્ય સાથે ભેટ થઈ છે, (તે ભેટ) એવી થઇ છે કે મન મળી ગયું. સ્વરૂપમા પોતે પોતાને જ સ્વસંવેદન વડે જાણ્યો પણ પરમાત્મદશા નજીકમા નજીક છે. પરમ વિવેક થવાનુ સોપાન છે. માન વિકાર ગયો ને વિમળ ચારિત્રનો ખેલ થયો, મનની મમતા મટી ને સ્વરૂપમા એવો હળી-મળી એક મેક થઈ ગયો કે તે આનંદ કેવળીગમ્ય છે, ત્યાં સમાધિમાં સુખના કલ્લોલ ઊઠે છે, દુઃખની ઉપાધિ મટી ગઈ છે, આનંદ-ઘરમા પહોચી ગયો છે. રાજ્ય કરવાનુ રહ્યું છે, તો હમણા રાજ્યનો કળશાભિષેક થશે. કેવળજ્ઞાનરૂપી રાજ્યમુકુટ કિનારે ધર્યો છે, સમય નજીક છે, હમણાં જ શિર ઉપર કેવળજ્ઞાન મુકુટ ધારણ કરશે-આ નિરસ્મિતા-અનુગત સમાધિ છે.

શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણ ભેદ આમા પણ લગાડવા.

(૧૧) વિવેકખ્યાતિ સમાધિ.

હવે. વિવેકખ્યાતિ સમાધિ કહીએ છીએ.—

પ્રકૃતિ અને પુરુષનુ વિવેચન કહેતા જુદો જુદો ભેદ જાણવો તેને વિવેક કહીએ. બીજા ભેદ મટયા અને શુદ્ધ ચિદ્‌પરિણુતિ (તથા) ચૈતન્ય પુરુષ એ બંનેની પ્રતીતિ (પૂર્વક) જ્ઞાનમા વિવેક થયો. ચિદ્ પરિણુતિ વસ્તુને અને વસ્તુના અનંત ગુણોને વેદનારી છે, ઉત્પાદ-વ્યય કરે છે. ષટ્‌ગુણી-વૃદ્ધિ-હાનિ લક્ષણ છે, વસ્તુને વેદીને તે આનદ ઉપજાવે છે. જેમ સમુદ્રમા તરગ ઊપજે તે સમુદ્રભાવને જણાવે છે તેમ (ચિદ્ પરિણુતિ) સ્વરૂપને જણાવે છે સકળ-સર્વસ્વ પરિણુતિને પ્રકૃતિ કહીએ અને પુરુષ કહેતા પરમાત્મા, તેમાથી પ્રકૃતિ ઊપજે છે. જેમ સમુદ્રમાથી તરંગ ઊપજે છે તેમ. પુરુષને અનંતગુણધામ, ચિદાનંદ પરમેશ્વર કહીએ તે બ નેનું જ્ઞાનમાં જાણ-પણું થયું પણ પ્રત્યક્ષ ન થયું વેદ્યવેદકમાં પ્રત્યક્ષ છે પણ સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન જેવુ પ્રત્યક્ષ નથી તેથી સાધક છે, થોડા જ કાળમાં પર-માત્મા થશે-આને વિવેકખ્યાતિ સમાધિ કહીએ

શબ્દ અર્થ અને જ્ઞાન એવા ત્રણ ભેદ અહી પણ લગાડવા.

(૧૨) ધર્મમેઘ સમાધિ.

હવે ધર્મમેઘ સમાધિ કહીએ છીએ —

ધર્મ કહેતા અનંત ગુણ અથવા નિજધર્મઉપયોગ. તેની વિશુ-દ્ધતા મેઘની જેમ વધી જેમ મેઘ વરસે તેમ ઉપયોગમાં આનદ વધ્યો-વિશુદ્ધતા વધી ચારિત્ર ઉપયોગમા અન ત ગુણની શુદ્ધ પ્રતીતિ વેદના થઈ. કેવળજ્ઞાનમાં લઈએ તો ત્યા અન ત ગુણો વ્યક્ત થયા.

જ્ઞાન ઉપયોગમા ચારિત્ર શુદ્ધ હોય (છતાં) ત્યા કેવળજ્ઞાન ન પણ હોય. બારમા ગુણસ્થાને ચારિત્ર શુદ્ધ તો છે પણ કેવળજ્ઞાન નથી. બારમા ગુણસ્થાને યથાખ્યાત ચારિત્ર છે અને તેરમે-ચૌદમે ગુણસ્થાને પરમ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે, તેથી ચારિત્ર અપેક્ષાએ ધર્મમેઘસમાધિ બારમા ગુણસ્થાને થઇ. કેવળ જ્ઞાનમા (તો પરમાત્મદશા) વ્યક્ત છે તેથી ત્યાં સાધકસમાધિ ન કહીએ. અહીં બારમા ગુણસ્થાનમા સાધક છે, અંતરાત્મા છે. આને ધર્મમેઘસમાધિ કહીએ.

તેમાં પણ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણ ભેદ લગાડવા.

(૧૩) અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ

હવે, તેરમી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહીએ છીએ:—

જેમા પરવેદના નથી. નિજને જ વેદે છે, જાણે છે; પરનું વિસ્મરણ છે, નિજ અવલોકન છે–તેને અસંપ્રજ્ઞાત (સમાધિ) કહીએ. બારમા ગુણસ્થાનના અંત સમય સુધી તો ચારિત્ર વડે પરવેદના મટેલી, કેમ કે ત્યા મોહનો અભાવ થયો હતો, તેરમા ગુણસ્થાનને જ્ઞાન કેવળ અદ્વૈત થયું. ત્યા જ્ઞાનમાં નિશ્ચયથી (–તન્મયપણે) પરનું જાણપણું નથી, વ્યવહારથી લોકાલોક પ્રતિબિંબિત થયા–તેથી એમ કહ્યું કે આ સમાધિ ચારિત્ર વિવક્ષામાં બારમા ગુણસ્થાનના અંતે છે. કેવળ (જ્ઞાન) માં વ્યક્ત છે ત્યાં સાધકઅવસ્થા નથી, પ્રગટ પરમાત્મા છે. આ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિના ભેદ જાણવા. સાધક અવસ્થામા. કહેવાયેલા [શબ્દ], જ્ઞાનાદિ ત્રણ ભેદ અહીં પણ લગાડવા

સમાધિના આ તેર ભેદ છે તે પરમાત્મપદ પામવાના સાધક છે.

આ ગ્રંથમા પહેલાં તો પરમાત્માનું વર્ણન કર્યું (અને) પછી પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિનો ઉપાય દેખાડયો. જે પરમાત્માનો અનુભવ કરવાને ચાહે તે આ ગ્રંથને વારંવાર વિચારે:

આ ગ્રંથ દીપચંદ સાધર્મીએ કર્યો છે. સાંગાનેરમા નિવાસ હતો, (ત્યાથી) આમેરમા આવ્યા ત્યારે આ ગ્રંથ કર્યો. સંવત્ ૧૭૭૯ ના ફાગણ વદ ૫ ના રોજ આ ગ્રથ પૂર્ણ કર્યો. સતજનો તેના અભ્યાસ કરજો.

—: દોહા :—

દેવ પરમ મંગળ કરે, પરમ મહાસુખદાય
સેવત શિવપદ પામીએ, હે ત્રિભુવનકે રાય.

એ પ્રમાણે શ્રી સાધર્મી શાહ દીપચદ કાશલીવાલકૃત
ચિદ્‌વિલાસ નામના અધ્યાત્મગ્રથનો
ગુજરાતી અનુવાદ સંપૂર્ણ થયો.

શુદ્ધિપત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૮	ન ન	ન
૧૦	૧૪	સાયે	સાથે
૧૧	૬	જ્ઞેયભુદોને	જ્ઞેનભેદોને
૧૨	૮	માન	જ્ઞાન
૧૮	૧	જ્ઞાનનો	જ્ઞાનને
૩૭	૧૯	ધ્રવ	ધ્રુવ
૩૮	૧૪	વધ્રુએ	ધ્રુવ એ
૪૫	૧	દ્રવ્યાાથકનયના	દ્રવ્યાર્થિકનયના
૪૬	૨	દ્રવ્યાાયકનયથી	દ્રવ્યાર્થિકનયથી
૪૮	૧૫	આક્ષરશઃ	અક્ષરશઃ
૫૫	૨૩	ક કરે	ન કરે
૭૫	૬	પ્રદશ	પ્રદેશ
૯૨	૬	ભેઘ	ભેદ
૯૩	૧૧	કાર્ય	કાર્ય છે
૯૭	૧૫	ચિહ્ન	ચિહ્નો

ત્માને શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન હોય છે ને અંતરાત્માને એકદેશ શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન હોય છે. દર્શન-જ્ઞાનનો પ્રકાશ જ્ઞેયને દેખે જાણે છે, તે શક્તિ શુદ્ધ છે. તેમાં એવા ભાવ કરે છે કે આ દર્શન જ્ઞાન આત્મા વગર હોય નહિ, એ મારો સ્વભાવ છે-એમ દર્શન-જ્ઞાનને પ્રતીતિમા માને. 'अहं अस्मि [-હુ છું]' એમ પોતાને દર્શન-જ્ઞાનમા સ્થાપે. ધ્યાનમા 'अह अस्मि-अह अस्मि (અર્થાત્ હું છુ-હું છું)' એમ માને. જેમ દેહમા અહં બુદ્ધિ ધરીને પોતાપણુ માને છે તેમ દર્શન-જ્ઞાનમાં 'હુ' પણુ માનીને અહં (બુદ્ધિ) ધરે. દર્શન-જ્ઞાનમા, ધ્યાનમાં અહંપણું માને ત્યારે અનાદિ દુખનુ મૂળ એવું દેહાભિમાન છૂટે, સ્વરૂપમા પોતાપણું જાણે અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ઉપયોગ હુ છું-એવી અહંબ્રહ્મબુદ્ધિ આવે, ત્યારે બ્રહ્મમા અહંબુદ્ધિ આનતા એવુ સુખ થયું કે દુઃખ-લોકને છોડીને અવિનાશી આનદલોકને પામ્યો, 'હું બ્રહ્મ-હું બ્રહ્મ-હું બ્રહ્મ છુ" એમ વારંવાર બુદ્ધિદ્વારા પ્રતીતિ કરે ત્યારે કેટલોક કાળ ધ્યાનમા એવો પ્રતીતિ ભાવ દૃઢ રહે પછી (એ પ્રમાણે) દૃઢ રહેતાં રહેતા અહંપણુ (-'હુ'પણું) છૂટી જાય અને 'અસ્મિ' (-'છુ'-એવો ભાવ) રહે, અસ્મિ એટલે 'ચૈતન્ય છુ' એવો (ભાવ) રહે, ચૈતન્ય 'હુ' છું એવો ભાવ (અસ્મિભાવ) રહી જાય 'છું-છુ" એવો ભાવ રહી જાય ત્યારે પરમાનદ વધે અને વચનાતીત મહિમાનો લાભ થાય, તથા સ્વપદની પ્રતીતિરૂપ રહ્યા કરે-તેને અસ્મિતા અનુગત, સમાધિ કહીએ. તેનાથી અપૂર્વ આનંદ વધે છે.

અહ અસ્મિ (અર્થાત્ હું છું) એવો શબ્દ છે, સ્વરૂપમા 'હું છું' એવો ભાવ તે તેનો અર્થ છે, અને તે (બંને) નુ જાણપણું તે જ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે ત્રણે ભેદ આમાં પણ લગાડવા

(૭) નિર્વિતર્ક-અનુગત સમાધિ.

હવે, નિર્વિતર્ક-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએ:—

અભેદ નિશ્ચલ સ્વરૂપભાવ (રૂપ) દ્રવ્યમા અથવા ગુણમા કે જયા વિતર્કણા નથી. (અને) નિશ્ચળતામા નિર્વિકલ્પ નિર્ભેદ ભાવના (છે), એકાગ્ર, સ્વસ્થિર, સ્વપદમા લીનતા છે, ત્યા નિર્વિતર્ક સમાધિ કહીએ.

નિર્વિતર્ક એવો શબ્દ છે. 'નિર્વિતર્ક એટલે તર્કરહિત સ્વપદમા લીનતા-એવો તેનો અર્થ છે, અને તેનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન છે. ત્રણ ભેદો આમા પણ લગાડવા.

(૮) નિર્વિચાર–અનુગત સમાધિ.

હવે, નિર્વિચાર-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએઃ—

અભેદ સ્વાદમા એકત્વ અવસ્થા જાણી, ત્યા વિચાર નથી, સ્વરૂપ ભાવનાની નિશ્ચળવૃત્તિ થઇ છે, દ્રવ્યમા હોય તોય નિશ્ચળ છે, ગુણભાવના હોય તોય નિશ્ચળ છે અને પર્યાયવૃત્તિ પણ નિશ્ચળ છે, રાગાદિ વિકાર મૂળમાથી ગયા, સહજાનદ સમાધિ પ્રગટી, નિજ વિશ્રામ પ્રાપ્ત થયો, વિશુદ્ધ વિશુદ્ધ થતો ગયો, સ્થિરતા થઈ, નિર્વિકલ્પદશા થઇ. અર્થથી અર્થાતર, શબ્દથી શબ્દાતર કે જોગથી જોગાંતર-(એવો) વિચાર મટ્યો ભેદ વિચારરૂપ વિકલ્પથી છૂટયો અને પરમાત્મદશાની નજીક આવ્યો (–આવી દશાને) નિર્વિચાર સમાધિ કહીએ.

નિર્વિચાર એવો શબ્દ, 'વિચાર રહિત' એવો તેનો અર્થ (અને તેનુ) જાણપણુ તે જ્ઞાન-એ ત્રણે ભેદ (અહીં પણ) લગાડવા.

(૯) નિરાનંદ–અનુગત સમાધિ,

હવે, નિરાનદ-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએ —

સસાર-આનદ સર્વ છૂટયો, ઇંદ્રિયજનિત વિષયવલ્લભદશા ગઇ, વિકલ્પવિચારદ્વારા જે આનંદ હતો તે મિથ્યા જાણ્યો, પરમિશ્રિત

આનંદ આવતો હતો તે ગયો અને સહજાનંદ પ્રગટ્યો. પરમપદવીની નજીક ભૂમિકા ઉપર આરૂઢ થયો, અહીં જ્યાં વિભાવ મટ્યો ત્યાં એમ જાણ્યું કે આ મુક્તિદ્વારમાં પ્રવેશ નજીક છે. અવિઘ્નપણે મુક્તિવધુ સાથેનો સંબંધ તથા અતીન્દ્રિય ભોગ થવાનુ નજીક જાણ્યું-આવી (દશાને) નિરાનંદ-અનુગત સમાધિ કહીએ.

નિરાનંદ એવો શબ્દ, 'પર-(ઇન્દ્રિયજનિત) આનંદ રહિત' એવો તેનો અર્થ અને તેનુ જાણપણું તે જ્ઞાન-એ ત્રણ ભેદ આમા પણ લગાડવા.

(૧૦) નિરસ્મિતા-અનુગત સમાધિ.

હવે, નિરસ્મિતા-અનુગત સમાધિ કહીએ છીએ:—

ब्रह्मः अहं अस्मि (અર્થાત હું બ્રહ્મ છું)-એવો જે અસ્મિ ભાવ હતો. તે અસ્મિભાવ (હું છું-એવો વિકલ્પ) પણ દૂર થયો, વિકાર અત્યંત મટી ગયો, 'અસ્મિ' (-હું છું-એમ) મેં માન્યુ હતુ તે પણ મટી ગયું, નિજપદનો જ ખેલ છે, પરંતુ બળ ન થયું. પરમ સાધક છે, પરમ સાધ્ય સાથે ભેટ થઈ છે, (તે ભેટ) એવી થઇ છે કે મન મળી ગયું. સ્વરૂપમા પોતે પોતાને જ સ્વસંવેદન વડે જાણ્યો યણ પરમાત્મદશા નજીકમા નજીક છે. પરમ વિવેક થવાનુ ...સોપાન છે. માન વિકાર ગયો ને વિમળ ચારિત્રનો ખેલ થયો, મનની મમતા મટી ને સ્વરૂપમા એવો હળી-મળી એક મેક થઈ ગયો કે તે આનંદ કેવળીગમ્ય છે, ત્યાં સમાધિમાં સુખના કલ્લોલ ઊઠે છે, દુઃખની ઉપાધિ મટી ગઈ છે, આનંદ-ઘરમાં પહોચી ગયો છે. રાજ્ય કરવાનુ રહ્યું છે, તો હમણા રાજ્યનો કળશાભિષેક થશે. કેવળજ્ઞાનરૂપી રાજ્યમુકુટ કિનારે ધર્યો છે, સમય નજીક છે, હમણા જ શિર ઉપર કેવળજ્ઞાન મુકુટ ધારણ કરશે-આ નિરસ્મિતા-અનુગત સમાધિ છે.

શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણ ભેદ આમા પણ લગાડવા.

(૧૧) વિવેકખ્યાતિ સમાધિ.

હવે. વિવેકખ્યાતિ સમાધિ કહીએ છીએ —

પ્રકૃતિ અને પુરુષનું વિવેચન કહેતા જુદો જુદો ભેદ જાણવો તેને વિવેક કહીએ. બીજા ભેદ મટયા અને શુદ્ધ ચિદ્‌પરિણતિ (તથા) ચૈતન્ય પુરુષ એ બંનેની પ્રતીતિ (પૂર્વક) જ્ઞાનમા વિવેક થયો. ચિદ્ પરિણતિ વસ્તુને અને વસ્તુના અનંત ગુણોને વેદનારી છે, ઉત્પાદ-વ્યય કરે છે. ષટ્‌ગુણી-વૃદ્ધિ-હાનિ લક્ષણ છે, વસ્તુને વેદીને તે આનદ ઉપજાવે છે. જેમ સમુદ્રમા તરગ ઊપજે તે સમુદ્રભાવને જણાવે છે તેમ (ચિદ્ પરિણતિ) સ્વરૂપને જણાવે છે. સકળ-સર્વસ્વ પરિણતિને પ્રકૃતિ કહીએ અને પુરુષ કહેતા પરમાત્મા, તેમાથી પ્રકૃતિ ઊપજે છે. જેમ સમુદ્રમાથી તરગ ઊપજે છે તેમ. પુરુષને અનંતગુણધામ, ચિદાનદ. પરમેશ્વર કહીએ. તે બનેનું જ્ઞાનમાં જાણપણું થયું પણ પ્રત્યક્ષ ન થયું વેદ્યવેદકમા પ્રત્યક્ષ છે પણ સપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન જેવુ પ્રત્યક્ષ નથી તેથી સાધક છે, થોડા જ કાળમાં પરમાત્મા થશે-આને વિવેકખ્યાતિ સમાધિ કહીએ.

શબ્દ અર્થ અને જ્ઞાન એવા ત્રણ ભેદ અહીં પણ લગાડવા.

(૧૨) ધર્મમેઘ સમાધિ.

હવે ધર્મમેઘ સમાધિ કહીએ છીએ —

ધર્મ કહેતા અનત ગુણ અથવા નિજધર્મઉપયોગ. તેની વિશુદ્ધતા મેઘની જેમ વધી. જેમ મેઘ વરસે તેમ ઉપયોગમાં આનંદ વધ્યો-વિશુદ્ધતા વધી. ચારિત્ર ઉપયોગમા અનત ગુણની શુદ્ધ પ્રતીતિ વેદના થઈ. કેવળજ્ઞાનમા લઈએ તો ત્યા અનંત ગુણો વ્યક્ત થયા;

જ્ઞાન ઉપયોગમાં ચારિત્ર શુદ્ધ હોય (છતા) ત્યા કેવળજ્ઞાન ન પણ હોય. બારમા ગુણસ્થાને ચારિત્ર શુદ્ધ તો છે પણ કેવળજ્ઞાન નથી, બારમા ગુણસ્થાને યથાખ્યાત ચારિત્ર છે અને તેરમે-ચૌદમે ગુણસ્થાને પરમ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે, તેથી ચારિત્ર અપેક્ષાએ ધર્મમેઘસમાધિ બારમા ગુણસ્થાને થઇ. કેવળ જ્ઞાનમા (તો પરમાત્મદશા) વ્યક્ત છે તેથી ત્યાં સાધકસમાધિ ન કહીએ. અહી બારમા ગુણસ્થાનમા સાધક છે, અંતરાત્મા છે. આને ધર્મમેઘસમાધિ કહીએ.

તેમા પણ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણ ભેદ લગાડવા.

(૧૩) અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ

હવે, તેરમી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહીએ છીએ:—

જેમા પરવેદના નથી. નિજને જ વેદે છે, જાણે છે; પરનું વિસ્મરણ છે, નિજ અવલોકન છે–તેને અસ પ્રજ્ઞાત (સમાધિ) કહીએ. બારમા ગુણસ્થાનના અ ત સમય સુધી તો ચારિત્ર વડે પરવેદના મટેલી, કેમ કે ત્યા મોહનો અભાવ થયો હતો, તેરમા ગુણસ્થાનને જ્ઞાન કેવળ અદ્વૈત થયું. ત્યા જ્ઞાનમા નિશ્ચયથી (–તન્મયપણે) પરનું જાણપણું નથી; વ્યવહારથી લોકાલોક પ્રતિબિંબિત થયા–તેથી એમ કહ્યું કે આ સમાધિ ચારિત્ર વિવક્ષામા બારમા ગુણસ્થાનના અ તે છે. કેવળ (જ્ઞાન) માં વ્યક્ત છે ત્યાં સાધકઅવસ્થા નથી, પ્રગટ પરમાત્મા છે. આ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિના ભેદ જાણવા. સાધક અવસ્થામાં, કહેવાયેલા [શબ્દ], જ્ઞાનાદિ ત્રણ ભેદ અહીં પણ લગાડવા

સમાધિના આ તેર ભેદ છે તે પરમાત્મપદ પામવાના સાધક છે.

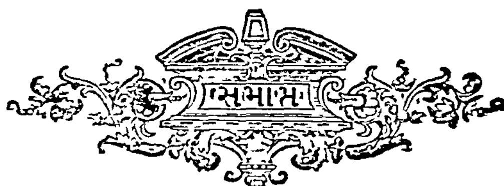
આ ગ્રંથમા પહેલાં તો પરમાત્માનુ વર્ણન કર્યું (અને) પછી પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિનો ઉપાય દેખાડયો. જે પરમાત્માનો અનુભવ કરવાને ચાહે તે આ ગ્રંથને વારંવાર વિચારે.

આ ગ્રંથ દીપચંદ સાધર્મીએ કર્યો છે. સાગાનેરમા નિવાસ હતો, (ત્યાથી) આબેરમા આવ્યા ત્યારે આ ગ્રંથ કર્યો. સંવત્ ૧૭૭૯ ના ફાગણ વદ ૫ ના રોજ આ ગ્રથ પૂર્ણ કર્યો. સંતજનો તેના અભ્યાસ કરજો.

—: દોહા :—

દેવ પરમ મંગળ કરો, પરમ મહાસુખદાય
સેવત શિવપદ પામીએ, હે ત્રિભુવનકે રાય.

એ પ્રમાણે શ્રી સાધર્મી શાહ દીપચદ કાશલીવાલકૃત
ચિદ્દ્વિલાસ નામના અધ્યાત્મગ્રંથનો
ગુજરાતી અનુવાદ સંપૂર્ણ થયો.

શુદ્ધિપત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૮	ન ન	ન
૧૦	૧૪	સાયે	સાથે
૧૧	૬	જ્ઞેયભુદોને	જ્ઞેનભેદોને
૧૨	૮	માન	જ્ઞાન
૧૮	૧	જ્ઞાનનો	જ્ઞાનને
૩૭	૧૯	ધ્રવ	ધ્રુવ
૩૮	૧૪	વધ્રએ	ધ્રુવ એ
૪૫	૧	દ્રવ્યાથિકનયના	દ્રવ્યાર્થિકનયના
૪૬	૨	દ્રવ્યાાયકનયથી	દ્રવ્યાર્થિકનયથી
૪૮	૧૫	આાક્ષરશઃ	અક્ષરશઃ
૫૫	૨૩	ક કરે	ન કરે
૭૫	૬	પ્રદશ	પ્રદેશ
૯૨	૬	ભેઘ	ભેદ
૯૩	૧૧	કાર્ય	કાર્ય છે
૯૭	૧૫	ચિહ્ન	ચિહ્નો

શુદ્ધિપત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૮	ન ન	ન
૧૦	૧૪	સાયે	સાથે
૧૧	૬	જ્ઞેયભુદોને	જ્ઞેનભેદોને
૧૨	૮	માન	જ્ઞાન
૧૮	૧	જ્ઞાનનો	જ્ઞાનને
૩૭	૧૯	ધ્રવ	ધ્રુવ
૩૮	૧૪	વધ્રએ	ધ્રુવ એ
૪૫	૧	દ્રવ્યાાથકનયના	દ્રવ્યાર્થિકનયના
૪૬	૨	દ્રવ્યાયકનયથી	દ્રવ્યાર્થિકનયથી
૪૮	૧૫	આક્ષરશઃ	અક્ષરશઃ
૫૫	૨૩	ક કરે	ન કરે
૭૫	૬	પ્રદશ	પ્રદેશ
૯૨	૬	ભેઘ	ભેદ
૯૩	૧૧	કાર્ય	કાર્ય છે
૯૭	૧૫	ચિહ્ન	ચિહ્નો

